

Voedingsbodem voor radicalisering bij kleine etnische groepen in Nederland

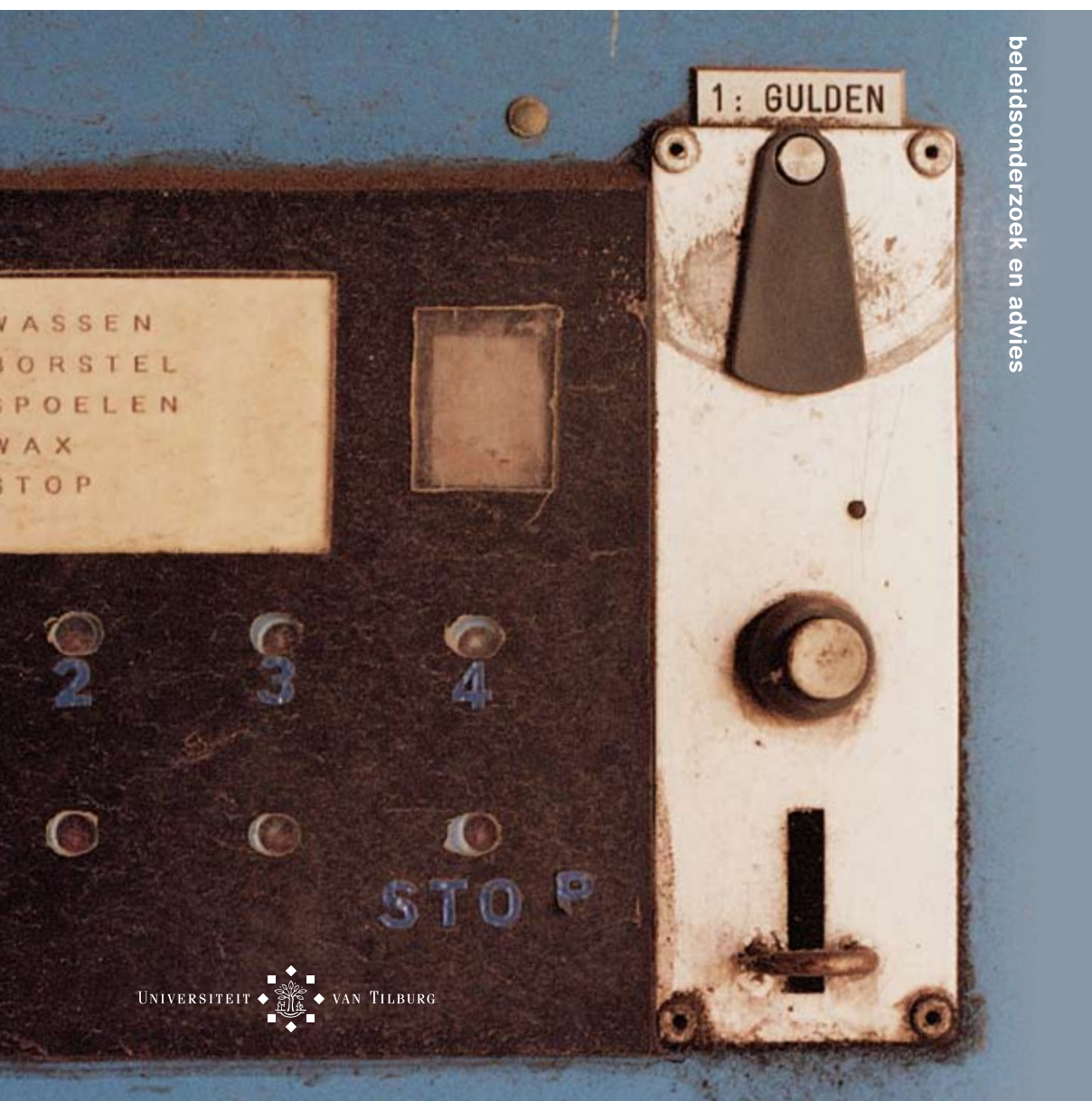
Een verkennend onderzoek in de Somalische, Pakistaanse, Koerdische en Molukse gemeenschappen

Deelrapport literatuurstudie

J.A. Moors
E. van den Reek Vermeulen

beleidsonderzoek en advies

Voedingsbodem voor radicalisering bij kleine etnische groepen in Nederland

Een verkennend onderzoek in de Somalische, Pakistaanse,
Koerdische en Molukse gemeenschappen

Deelrapport literatuurstudie

Tilburg, januari 2010.

J.A. Moors

E. van den Reek Vermeulen

Uitgever: IVA
Warandelaan 2
Postbus 90153
5000 LE Tilburg
Telefoonnummer: 013-4668466
Telefax: 013-4668477

IVA is gelieerd aan de Universiteit van Tilburg

© 2010 IVA

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of worden openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het IVA.

Het gebruik van cijfers en/of tekst als toelichting of ondersteuning bij artikelen, boeken en scripties is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	5
1.1	Probleemstelling en onderzoeksvragen	5
1.2	Onderzoeksgroepen en -methodieken	6
1.3	Opbouw rapport.....	6
2	Voedingsbodem op gemeenschapsniveau.....	9
2.1	Radicalisme en radicalisering.....	9
2.2	Theoretische inbedding van het beleid inzake radicalisering	11
2.2.1	Botsende beschavingen.....	11
2.2.2	Tolerantie, participatie en diversiteit.....	13
2.2.3	Radicalisering: veiligheidsvraagstuk en aansluitingsvraagstuk	17
2.3	Theoretische invalshoeken op voedingsbodems voor radicalisering	18
2.4	Radicalisering als proces: een model.....	19
2.4.1	Wat is voedingsbodem?.....	21
2.5	Radicalisering op gemeenschapsniveau: theoretische benaderingen.....	23
2.5.1	Radicale psyche en acculturatiestijlen	23
2.5.2	Sociaal constructivistische en sociaal-organisatorische analyses.....	31
2.5.3	Criminologische inzichten	35
2.5.4	Samenvatting	37
3	Factoren op interactieniveaus	41
3.1	Interacties tussen maatschappelijke context en voedingsbodem	41
3.1.1	Relaties tussen internationale, nationale en lokale ontwikkelingen	41
3.1.2	Verscherping van verschillen: het ontstaan van een 'tegenwereld'	43
3.1.3	Creatie van frustratie.....	44
3.2	Interacties tussen vraag-aanbod en voedingsbodem	45
3.2.1	Cumulatie van frustraties	46
3.2.2	Toebedeling van oorzaken.....	47
3.3	Vraag en aanbod: individueel parcours?	47
3.4	Voedingsbodem voor radicalisering op gemeenschapsniveau.....	48
3.4.1	Ervaren sociaaleconomische status.....	49
3.4.2	Ervaren ruimte voor identiteitsontwikkeling	49
3.4.3	Relatie met land van herkomst.....	49

4	Conclusie	51
4.1	Voedingsbodem voor radicalisering bij kleine (etnische) minderheden?	52
	Dankwoord	55
	Aangehaalde literatuur	57

1 Inleiding

Wetenschappelijk onderzoek naar de *voedingsbodem* voor radicalisering in Nederland is tot dusverre vooral op individuen of de dynamiek in specifieke groepen gericht geweest. De vraag in deze studie is of op het niveau van (etnische) gemeenschappen een voedingsbodem voor radicalisering waarneembaar is. Zijn daar aanwijzingen voor, en zo ja: welke factoren – en welke samenhang daartussen – zijn op collectief niveau dan bepalend voor de gevoeligheid voor radicalisering van die (etnische) gemeenschappen?

Kenmerken voor het recente onderzoek naar radicalisering in Nederland is dat het accent met name ligt op de Marokkaanse en, in mindere mate, de Turkse gemeenschappen. Bovendien gaat de aandacht overwegend uit naar de rol van religie, i.c. de islam, in het proces van radicaliseren. In deze studie staan vier relatief kleine (etnische) gemeenschappen centraal: de Somaliërs, de Pakistanen, de Koerden (in het bijzonder Koerden uit Turkije) en de Molukkers (in het bijzonder de derde generatie).

Vanuit de gedachte dat radicalisering de integratie, participatie en veiligheid negatief kan beïnvloeden, bestaat bij de ministeries van BZK en VROM-WWI behoefte aan onderzoek dat inzicht biedt in de factoren die *op collectief niveau* de ontvankelijkheid voor radicalisering bepalen bij deze bevolkingsgroepen c.q. (etnische) gemeenschappen in Nederland.

1.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen

De overkoepelende probleemstelling van het onderzoek is als volgt te formuleren:

Welke factoren - en de samenhang daartussen - zijn op collectief niveau van invloed op de ontvankelijkheid voor radicalisering bij kleine etnische minderheden in Nederland?

De centrale probleemstelling valt uiteen in vijf onderzoeksvragen:

1. Welke theoretische kennis is op het ogenblik beschikbaar over factoren die op gemeenschapsniveau van invloed zijn op processen van radicalisering?
2. Welke theoretische verklaringsmodellen worden in de actueel beschikbare kennis gehanteerd of zijn hieruit af te leiden? Welke uitingsvormen van radicalisering zijn binnen de te bestuderen kleine etnische groepen empirisch herkenbaar?
3. Kan op basis van theoretisch en empirisch onderzoek een theoretisch model opgesteld worden dat die factoren in een (verklarende) samenhang brengt?

4. Kan aan de hand van dit theoretische model (en de theoretische en empirische onderzoeksbevindingen) een ontwikkeling in de nabije toekomst worden uitgewerkt ten behoeve van lokale en nationale overheden en andere relevante partijen?

1.2 Onderzoeksgroepen en -methodieken

De keuze voor deze vier bevolkingsgroepen: Somaliërs, Pakistanen, (Turkse) Koerden en Molukkers komt voort uit de behoefte van de ministeries van BZK en VROM-WWI om over deze gemeenschappen meer achtergrondkennis te verwerven. Feitelijk zijn er geen specifieke argumenten om juist deze bevolkingsgroepen te bestuderen. Er zijn aanwijzingen dat in deze gemeenschappen in Nederland processen van radicaliseren voorkomen, maar niet uitsluitend in deze gemeenschappen, of in bijzondere mate, of in specifieke uitingsvormen. Wel is duidelijk dat het accent in onderzoek en in de media overwegend op de Marokkaanse en (in mindere mate) de Turkse gemeenschappen ligt, terwijl beduidend minder aandacht uitgaat naar kleine (etnische) bevolkingsgroepen in Nederland.

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden, is een literatuurstudie gedaan en zijn interviews gehouden met sleutelfiguren uit elk van de vier bevolkingsgroepen.¹ Om de bevindingen uit de literatuurstudie en de interviews te ordenen, is gebruik gemaakt van een model, dat verbanden aanbrengt tussen (i) de maatschappelijke context, waaruit (ii) een voedingsbodem voor radicalisering kan ontstaan, waardoor (iii) gevoeligheid voor radicalisering in een proces van vraag en aanbod zou kunnen doorontwikkelen tot militant radicalisme, extremisme en terrorisme.

De rapportage over de bevindingen van dit onderzoek valt in twee delen uiteen. Het *eindrapport* bestaat uit een samenvatting van de literatuurstudie en een analyse van de empirische bevindingen uit de interviews. Dit eindrapport is een eigenstandige publicatie. Daarnaast presenteren we in onderhavig *deelrapport* separaat de literatuurstudie. Het doel hiervan was een overzicht te krijgen van theoretische en op empirisch onderzoek gebaseerde inzichten in mogelijke factoren die kunnen bijdragen aan het gevoelig worden voor radicalisering op gemeenschapsniveau, in het bijzonder met betrekking tot de vier genoemde (etnische) groepen. Uitgangspunt was een multidisciplinaire aanpak.

1.3 Opbouw rapport

In de volgende twee hoofdstukken (2 en 3) gaan we aan de hand van een model van radicalisering in op de verschillende mechanismen of factoren die in Nederland een voedingsbodem kunnen vormen voor radicalisering en/of van invloed zijn op het

¹ De interviews zijn gehouden in de periode oktober 2008 – ultimo maart 2009. Het literatuuronderzoek is, behoudens enkele belangrijke aanvullingen die de auteurs in de rapportagefase hebben toegevoegd, eveneens ultimo maart 2009 afgesloten.

proces van vraag en aanbod dat uit die voedingsbodem kan voortkomen. Deze hoofdstukken vormen tezamen de weergave van het literatuuronderzoek.

2 Voedingsbodem op gemeenschapsniveau

Elke negen uur verschijnt op het ogenblik ergens een boek over terrorisme, extremisme en radicalisme.² Ook in Nederland neemt de academische en (wetenschapps)journalistieke productie toe.³ Toch is het (empirisch onderbouwde) inzicht in wat maakt dat mensen radicaliseren en ook nog eens overgaan tot gewelddadig extremisme of terrorisme niet scherp. A fortiori geldt dat voor processen van radicaliseren op gemeenschapsniveau.

Deze studie is een bescheiden poging om inzicht te verwerven in de factoren – én de samenhang daartussen – die *op collectief niveau* binnen enkele kleine etnische gemeenschappen in Nederland bepalend (zouden kunnen) zijn voor de gevoeligheid voor radicalisering van deze bevolkingsgroepen. Bovendien vragen we ons af welke van deze factoren, in welke configuratie als *indicatief* zouden kunnen worden geduid om de *ontwikkeling* van het proces van radicaliseren *op gemeenschapsniveau* te kunnen volgen.

In dit hoofdstuk beschrijven we een reeks van samenhangende factoren die van betekenis zijn voor en van invloed zijn op het proces van radicaliseren. Uitgangspunt van deze oefening is een model dat verbanden aanbrengt tussen (i) de maatschappelijke context, waaruit (ii) een voedingsbodem voor radicalisering kan ontstaan, waardoor (iii) gevoeligheid voor radicalisering in een proces van vraag en aanbod zou kunnen doorontwikkelen tot militant radicalisme, extremisme en terrorisme.

2.1 Radicalisme en radicalisering

Het begrip 'radicalisme' zelf is onscherp.⁴ Het beschrijft een niet-objectief fenomeen. Radicaliseren is een proces dat kan plaatsvinden op verschillende niveaus: bij individuen, in groepen, in fracties van een gemeenschap (leeftijd, familie, clan, et cetera), of in een hele (etnische) groep. Radicaliseren is een fluïde proces. Vanuit de binnen- en buitenwereld krijgt het constant prikkels en het anticipeert en reageert daarop. De begrippen 'radicalisme' en 'radicaliseren' krijgen effectief betekenis door voortdurende 'framing'.⁵

In het hedendaagse vocabulaire wordt de term 'radicalisme' in het algemeen gebruikt als duiding van de drijfveer om de samenleving te hervormen op basis van een fundamentalistische geloofsovertuiging of ideologie. De term heeft doorgaans een negatieve connotatie en wordt vaak met nadruk in verband gebracht met religie – het afgelopen decennium de islam in het bijzonder –, met etniciteit, met een gemankeerd

2 Burleigh 2009: 621.

3 Voor een recent overzicht: Moors et al. 2009.

4 Buijs, Demant & Hamdy 2006.

5 Bijvoorbeeld: Moors et al. 2009 pp. 29-60.

integratieproces, deviant gedrag en met het gebruik van geweld, extremisme en terrorisme.

De Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst (AIVD) heeft enkele jaren geleden een werkdefinitie van radicalisme gemaakt. Radicalisme is 'het (actief) nastreven en/of ondersteunen van diep ingrijpende veranderingen in de samenleving, die een gevaar kunnen opleveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde (doel), eventueel met het hanteren van ondemocratische methodes (middel), die afbreuk kunnen doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (effect). In het verlengde hiervan is radicalisering te duiden als de (groeïende) bereidheid zelf dergelijke veranderingen (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven en/of te ondersteunen, dan wel anderen daartoe aan te zetten.'⁶ Deze werkdefinitie, voortvloeiend uit de wettelijke taken van de AIVD, wordt als zodanig (in diverse licht afwijkende varianten) in recente beleidsstukken gehanteerd.⁷

Deze definitie koppelt radicalisme expliciet aan veiligheidsrisico's. Verklaarbaar, want inlichtingen- en veiligheidsdiensten verzamelen overwegend informatie vanuit een dreigingsperspectief. Het proces van radicaliseren kan tot extremisme leiden: een enkel individu of een groep kan met een terroristische aanslag de samenleving ernstig ontwrichten. Maar radicalisering impliceert niet per definitie een dreiging of veiligheidsrisico en is te beschouwen als een gevolg van ervaren dreiging, ongelijkheid, ongelijkwaardigheid en miskennis:⁸ bij individuen, groepen, specifieke fracties van een (etnische) gemeenschap, of op het niveau een hele (etnische) gemeenschap.

Dit breder continuüm van mogelijke veiligheids- én maatschappelijke effecten van radicalisme komt subtiel tot uitdrukking in de definitie die in de 'Nota radicalisme en radicalisering' wordt gebruikt. Radicalisme is hier omschreven als 'een geesteshouding waarmee de bereidheid wordt aangeduid om de uiterste consequentie uit een denkwijze te aanvaarden en die in daden om te zetten. Die daden kunnen maken dat op zichzelf hanteerbare tegenstellingen escaleren tot een niveau waarop deze de samenleving ontwrichten, doordat er geweld aan te pas komt, het tot gedrag leidt dat mensen diep kwetst of in hun vrijheid raakt of doordat groepen zich afkeren van de samenleving'.⁹

Wat radicalisme is en wie een radicaal blijft ondanks deze definitiepogingen lastig te bepalen. Het 'bedreigen van de democratische rechtsorde' of het 'ontwrichten van de samenleving' blijken in de praktijk lastig te operationaliseren doelen. Welke mate van geweld bij het nastreven van doelen feitelijk als radicaal of extremistisch kan worden

6 AIVD 2004.

7 Het Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011 (TK, 2006-2007, 29754, nr. 103) formuleert de volgende definitie: 'Radicalisering is de bereidheid om diep ingrijpende veranderingen in de samenleving (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven, te ondersteunen of anderen daartoe aan te zetten. Ingrijpende veranderingen zijn ontwikkelingen die een gevaar kunnen opleveren voor de democratische rechtsorde (doel), vaak met ondemocratische methoden (middel), die afbreuk doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (effect).'

8 Van den Bos, Loseman & Doosje 2009; Van der Pliigt & Koomen 2009; Balogh et al. 2009; Moors & Jacobs 2009.

9 Ministerie van Justitie 2005: Kamerstuk 2004-2005 29754 nr. 26 Nota 'Radicalisme en radicalisering. De NCTb gebruikt deze definitie in het Dreigingsbeeld Terrorisme in Nederland (DTN).

gekenmerkt, volgt evenmin eenduidig uit de definities. Dat geldt *mutatis mutandis* ook voor de aard van geweld of andere middelen waarmee radicalen hun doelen zouden nastreven. Gaat het om daadwerkelijk gebruik van geweld, of volstaat de (meer passieve) neiging zich af te keren van normen, waarden en gebruiken van de Nederlandse samenleving,¹⁰ een attitude die zich zou kunnen uiten in isolationisme, exclusivisme en parallellisme, om een persoon of groep als 'radicaal' te bestemmen?

Deze studie beschouwt radicalisering als de resultante van een *proces van vervreemding en verwijdering* van de gevestigde samenleving en haar stelsel van normen en waarden. Radicalisering als proces is een *politiek-ideologisch fenomeen*, met een voedingsbodemp in politieke en culturele ontworteling, die betekenis krijgt in collectieven of gemeenschappen. Radicaliserende fracties binnen die gemeenschappen vormen 'imagined communities': een veronderstelde interne cohesie binnen de eigen geloofs- of ideeëngemeenschap, waarbij die gepercipieerde interne cohesie gevoed wordt door *tegenbeelden* van achterstelling en discriminatie. Religie of etniciteit kunnen hierbij een rol spelen, maar dat is niet per definitie het geval. Het proces van vervreemding en verwijdering ontwikkelt zich van een *vertrouwensbreuk* ten opzichte van het politieke systeem (of ten opzichte van de mogelijkheden om binnen de democratische rechtsstaat doelen waar te maken), via een *legitimitieconflict* tot een *legitimitiebreuk*.¹¹ Dat proces ondergaat invloed van de sociaaleconomische, etnische of culturele positie van het individu dat radicaliseert.

2.2 Theoretische inbedding van het beleid inzake radicalisering

Het Nederlandse beleid op landelijk en lokaal niveau, bedoeld om radicalisering tegen te gaan, beweegt zich tussen twee theoretische polen.

2.2.1 Botsende beschavingen

De eerste theoretische pool van het beleid wordt gekenmerkt door een essentialistisch uitgangspunt in het denken over radicalisme en radicalisering op gemeenschapsniveau. Het is enerzijds gericht op het *bestrijden* van uitingsvormen van radicalisering, radicalisme en potentieel gewelddadige uitingsvormen daarvan, die een bedreiging kunnen vormen voor (een niet al te scherpe definitie van) de democratische rechtsstaat. Deze dreiging wordt als zodanig sterk ervaren dat in het strafrecht en de toepassing daarvan een beweging op gang is gekomen van repressieve naar preventieve interventies. Het beleid voorziet in politieke en justitiële bevoegdheden die vroegtijdig ingrijpen mogelijk maken. Rechtsgeleerden wijzen op het neveneffect dat burgerlijke vrijheden onder druk komen te staan en dat de indruk ontstaat dat de rechtsstaat bepaalde groepen niet beschermt, maar veeleer criminaliseert.¹² Anderzijds is het beleid gericht op het stimuleren van het versterken van de 'democratische rechtsstaat' en 'actief burgerschap', in essentie normatieve maatregelen die

10 AIVD 2004; AIVD 2007; NCTb 2008.

11 Buijs, Demant & Hamdy 2006: 236-242; Borum 2004; Sprinzak 1991; McCauley 2004a; McCauley 2004b; Moghaddam 2005.

12 De Roos 2007; Borgers 2007; Böhler 2004; Buruma 2005.

appelleren aan het bewustzijn van burgers en hun burgerschapsvaardigheden om zich in 'the open society' te manifesteren.

Achter dit uitgangspunt schuilt een aantal werkzame mechanismen die de beeldvorming over (on)veiligheid en maatschappelijke risico's, waarvan radicalisme en radicalisering op gemeenschapsniveau deel uitmaken, bepalen. Er is, ten eerste, sprake van chronocentrisme. Het roerige *heden* trekt als het ware alle aandacht aan zich, in het bijzonder met betrekking tot die zaken of fenomenen die als anders (of discontinu) ervaren worden dan vroeger.¹³ Voorts spelen de mechanismen van ethnocentrisme en parochialisme. De beeldvorming is gericht op het *hier*. Specifieke etnische fenomenen of bijzondere locaties krijgen meer nadruk dan andere elders. Het gevolg hiervan is dat ofwel gerichte observaties zonder al te veel kritiek geldig worden verklaard voor andere volken, naties of locaties, ofwel dat blinde vlekken ontstaan voor (parallele of interfererende) ontwikkelingen elders.¹⁴ Een derde mechanisme is dat van het exceptionalisme, waarbij een bepaalde locatie, regio of een land als *bijzonder* wordt geduid, terwijl de norm noch de normaliteit die het bijzondere bijzonder zou maken meestal niet is geëxpliciteerd.¹⁵ Ten vierde wijzen we op de mechanismen van catastrophisme en impossibilisme. Vaak ligt een *pessimistische diagnose van het heden* ten grondslag aan alarmerende scenario's voor de toekomst. Hierdoor ontstaat een zichzelf in stand houdend ongelooft in de mogelijkheden voor realistische aanpassingen of interventies. In extreme vorm kan dat leiden tot een houding van 'er is geen alternatief, dus het moet maar zo'.¹⁶

Deze vier -ismen hebben te maken met tijd en plaats: het 'hier en nu' krijgt hoger accent dan het 'daar en toen'. Deze bias in onderzoek én beleidsvorming belemmert genuanceerde, contextgevoelige beeldvorming over een fenomeen als radicalisering, de maatschappelijke risico's die ermee samenhangen en de gepercipieerde onveiligheid die er uit voortvloeit. Dat is zichtbaar in beleid, en in het publieke debat daarover.¹⁷

Dat geldt eveneens voor een vijfde -isme dat sinds het wereldwijde succes van Samuel P. Huntington's boek *The clash of civilizations and the remaking of world order* uit 1996 niet meer weg te denken is uit (politieke) debatten over de islam en het Westen.¹⁸ Het heeft minder met tijd en plaats te maken, dan met een exclusieve focus op het denken in overkoepelende categorieën, zoals 'beschaving', 'religie', 'cultuur'. Het mechanisme van singularisme houdt in, dat een persoon of groep personen een bepaalde, *enkelvoudig gedefinieerde en overwegende collectieve identiteit* toebedeeld krijgt. Deze collectieve identiteit functioneert vervolgens als een *toto pro pars* bij het beschrijven en analyseren van sociale en culturele spanningen of conflicten. Hierdoor krijgt noch de intrinsieke diversiteit van een 'beschaving', 'cultuur', of

13 Tonry 2004.

14 Albrecht 2001.

15 Sparks 2001.

16 O'Malley 2000; Matthews 1987.

17 Moors 2008, pp. 29-41.

18 Huntington 1996; voor een kritische analyse: Sen 2006.

'religie', noch de pluriformiteit van individuele, identiteitsbepalende bindingen voldoende aandacht.¹⁹

Het singularistische denken over radicalisering plaatst een concept én fenomeen als 'religieuze identiteit' scherp uitgelicht op de bühne van het integratiediscours. Daar is niets mis mee, integendeel: het brengt in het publieke debat tot uitdrukking welke verwachtingen aan integratie en integratiebeleid ten grondslag liggen en het benadrukt de symbolische en persoonlijke waarde die 'identiteit' ontleent aan het behoren tot een groep, een land, een culturele traditie. In zijn recente Integratiebrief onderlijnt minister Van der Laan dat beleid niet (of niet alleen) bedoeld is om verschillen of tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen weg te nemen, maar om ze te benoemen en bespreekbaar te maken.²⁰ De keerzijde – duidelijk zichtbaar in het palet van reacties op het rapport *Identificatie met Nederland* dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 2007 publiceerde – is dat singularisme het dynamische, tijd- en ruimterelateerde, pluriforme karakter van individuele én collectieve 'identiteiten' niet erkent als realiteit, maar daar een geconstrueerde, niet empirisch en cultuurhistorisch te beargumenteren realiteit, een 'invented tradition' van ogenschijnlijk eenduidige en enkelvormige 'eenheden' voor in de plaats stelt.²¹ Het debat over de participatie en integratie van moslims, bijvoorbeeld, staat nu – wat chargerend gesteld – in de sleutel van 'wij versus zij' en angst voor *de islam* en *de moslims*.²²

2.2.2 Tolerantie, participatie en diversiteit

De tweede theoretische pool in het beleid om radicalisering en radicalisme te neutraliseren, ligt ingebed in het theoretische uitgangspunt dat het proces van radicaliseren beziet als een indirect gevolg van een gemankeerde 'bonding' en 'bridging' tussen bevolkingsgroepen. Het beleid dat hieruit voortvloeit, vormt een complex geheel van landelijke en lokale initiatieven om maatschappelijke bindingen tussen sociale en etnische groepen te versterken. Het beleid was gericht op het tegengaan en verminderen van groeiende tegenstellingen tussen die groepen ('polarisatie'), door het stimuleren van 'publieke familiariteit'.²³ Tegelijkertijd wordt beleidsmatig ingezet op het vergroten van de (natuurlijke) maatschappelijke weerstand tegen uitingvormen van radicaal en extreem gedrag.²⁴ Ook hier was de afgelopen jaren in toenemende mate het accent gelegd op voorkómen en preventieve interventies. Dat is logisch, want de kern van dit *beleidsperspectief* was integratie, de context ervan die van de tolerante, multiculturele samenleving.²⁵ De afgelopen jaren is evenwel een verschuiving naar 'asymmetrische verplichtingen' zichtbaar: 'hoewel de integratie van nieuwe Nederlanders de hele samenleving aangaat,' zo luidt het huidige kabinetsstandpunt, 'is integratie geen symmetrisch proces. Uitgangspunt is dat de Nederlandse rechtstaat de gelijkheid van alle burgers waarborgt, maar burgers moeten zelf actief hun gelijkwaardigheid in de samenleving ontwikkelen en in stand houden. Dat vereist

19 De Hondt 2008; Rietbergen 2007; Sen 2006; Said 1978; Buruma & Margalit 2006.

20 Ministerie van VROM 2009.

21 WRR 2007.

22 Bovenkerk 2006; Van Donselaar 2009; Moors 2008; Moors et al. 2009, pp. 29-60.

23 Blokland 2005; Ministerie van VROM 2007. Zie ook: SCP 2009a.

24 Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007; zie ook de successievelijke voortgangsrapportages. Verheij et al. 2009.

25 Ministerie van VROM 2007.

inspanningen van 'nieuwe Nederlanders', en van alle Nederlanders.²⁶ Dit nieuwe accent laat onverlet dat integratiebeleid principieel samenhang blijft vertonen met het verbeteren van tolerantie, participatie, en de erkenning van diversiteit.

Waar is integratiebeleid eigenlijk voor bedoeld? Integratiebeleid dient, ten eerste, om *tolerantie* tussen mensen en tussen bevolkingsgroepen te versterken. Tolerantie is een dilemma dat diep geworteld is in de Nederlandse traditie. Het is een dilemma omdat het over kiezen gaat, per definitie een keuze tussen twee kwaden. Tolerantie heeft namelijk altijd te maken met het onderdrukken van de eigen neiging om andere mensen te onderdrukken vanwege hun overtuigingen of leefwijzen.²⁷ Het impliceert dat je ideeën en gedrag duldt waar je het feitelijk niet mee eens bent en dat je accepteert dat dit nodig is, omdat het alternatief van niet-tolereren erger zou kunnen uitpakken dan de kwaal. Tolerantie betekent dus het erkennen van een essentiële en feitelijk altijd aanwezige bron van confrontatie. Daarom is tolerantie een kernelement van een democratisch staatsbestel en een democratische samenleving.

Democratie is een regeringsvorm, waarbij de macht wordt voorgesteld als voortkomend uit de samenleving zelf – en is dus eigenlijk een *maatschappij* vorm, gebaseerd op een min of meer samenhangend maar in beginsel dynamisch (want onvast) stelsel van afspraken om belangentegenstellingen te kunnen beheersen. Vanuit dit gezichtspunt is de democratie de enige vorm-van-regeren die belangentegenstellingen expliciteert en zodoende 'de institutionalisering van het conflict'.²⁸ Democratie is een 'process of questioning', een proces dat in essentie zowel met de term 'tolerantie' als met de term 'polarisatie' zou kunnen worden aangeduid. Uitgaande van deze redenering,²⁹ kunnen 'tolerantie' en 'polarisatie' worden geïnterpreteerd als elkaar onderling conditionerende aspecten van de confrontatie die fundamenteel in het wezen van de democratie ligt besloten.³⁰ Polarisatie gaat immers, net als tolerantie, terug op een ervaring van confrontatie en frustratie.³¹ Polarisatie is de keerzijde van tolerantie. Polarisatie ontstaat daar waar het onderdrukken van de eigen neiging om andere mensen te onderdrukken vanwege hun overtuigingen of leefwijzen, niet langer lukt.³²

26 Ministerie van VROM 2009.

27 Schuyt 2009.

28 Aldus Lefort 1986, p. 27.

29 'democracy is instituted and sustained by the dissolution of the markers of certainty. It inaugurates a history in which people experience a fundamental indeterminacy as to the basis of power, law and knowledge, and as to the basis of relations between self and other, at every level of social life' (Lefort 1988: 19; zie ook: Rosanvallon 2006).

30 Zie ook: RMO 2009; Mouffe 2008.

31 In navolging van het 'Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011' wordt polarisatie algemeen gedefinieerd als 'de verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving die kan resulteren in spanningen tussen deze groepen en toename van de segregatie langs etnische en religieuze lijnen.' Zie verder: Moors et al. 2009, pp. 29-60.

32 Op grond van deze redenering kunnen volgens de onderzoekers kanttekeningen worden geplaatst bij de nevenschikking van 'radicalisering' en 'polarisatie' in het huidige regeringsbeleid (Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011) om de afbraak van sociale samenhang en onderlinge solidariteit als gevolg van frustratie over de werking van de multiculturele samenleving te voorkomen, te belemmeren en in te dammen (Coalitieakkoord, 7 februari 2007). Feitelijk zijn polarisatie en radicalisering twee verschillende fenomenen, qua werking onderscheiden processen, die elkaar niet noodzakelijkerwijs raken. Interessant is dat het ministerie van BZK in augustus 2007 het begrippenpaar 'radicalisering' en 'polarisatie' voor het eerst tezamen brengt en gebruikt in kamerstukken over terrorismebestrijding.

Integratiebeleid is, ten tweede, bedoeld om *participatie* van burgers – en daarmee hun verantwoordelijke burgerschap – te versterken. Participatiebeleid gaat over ‘meedoen’, of negatief geformuleerd: ‘het tegengaan van sociale uitsluiting’. Hieronder wordt doorgaans eenzaamheid of sociaal isolement, dat wil zeggen ‘weinig sociale participatie’ verstaan. Het accent ligt dan op de aard van de uitsluiting, waar die uitsluiting betrekking op heeft. Een andere manier van kijken onderstreept het *proces van uitsluiten*: wat sociale uitsluiting veroorzaakt. Gaat het, zoals Schuyt en Voorham formuleren:³³ om het erbij *mogen* horen (uitsluiting door de samenleving), het erbij *kunnen* horen (uitsluiting vanwege een persoonlijk of groepsgebrek aan vaardigheden of capaciteiten) of het erbij *willen* horen (uitsluiting door eigen attitude)?

Gebreken aan participatie of sociale uitsluiting heeft verschillende dimensies. De studie *Sociale uitsluiting in Nederland* van het Sociaal Cultureel Planbureau uit 2004 onderscheidt een sociale of relationele en een economische dimensie. De relationele dimensie ziet op onvoldoende sociale participatie en op onvoldoende normatieve integratie (geen naleving van gangbare waarden en normen). De economische dimensie heeft betrekking op de verdeling van c.q. het tekort aan materiële middelen en een onvoldoende toegang tot sociale grondrechten, maatschappelijke diensten en voorzieningen. Operationalisering van deze dimensies in een aantal empirische indicatoren laat zien dat in Nederland eenoudergezinnen, arbeidsongeschikten en mensen met een slechte gezondheid verhoudingsgewijs tot de ‘meest uitgesloten’ behoren. Hetzelfde geldt, zij het in iets mindere mate, voor allochtonen, werklozen en personen met een laag huishoudinkomen. Ten slotte blijken factoren als een laag opleidingsniveau en een beperkt taalvermogen sociale uitsluiting negatief te beïnvloeden. Uit voornoemde studie blijkt dat groepen mensen met ‘ongunstige’ kenmerken in Nederland, vergeleken met andere Europese landen, op relatief grote afstand van het gunstige landelijke gemiddelde staan. De maatschappelijke tegenstellingen zijn in die zin dus groot in Nederland.³⁴

Participatie en sociale uitsluiting worden doorgaans in samenhang beschreven met sociaal kapitaal en sociale cohesie. Participatie en sociale uitsluiting hangen echter maar ten dele samen met sociaal kapitaal en sociale cohesie. Niet mee kunnen doen of zich uitgesloten voelen zijn individuele ervaringen, die in groepsverband wellicht versterkt tot uitdrukking kunnen komen. Sociale cohesie is daarentegen bij uitstek een kenmerk van groepen. Sociaal kapitaal is sinds de jaren tachtig onder invloed van het werk van Bourdieu, Coleman en Putnam een populair begrip geworden, waarmee het geheel van al dan niet geëxpliciteerde relaties tussen mensen, sociale netwerken en het vertrouwen in de ander dat hieraan ten grondslag ligt wordt omschreven. Sociaal kapitaal is instrumenteel voor het kunnen aangaan van relaties en het kunnen handelen naar gezamenlijke, normatieve structuren van groepen en gemeenschappen. In die zin is sociaal kapitaal nodig voor sociale cohesie.

Het zou slecht gesteld zijn met sociale cohesie in Nederland. De oude morele en sociale kaders en vormen van sociale controle uit de verzuiling zijn teloor gegaan onder invloed van de op elkaar ingrijpende processen van internationalisering,

33 Schuyt & Voorham 2000, p. 14.

34 SCP 2004.

individualisering, innovatie, informatisering en intensivering van de samenleving.³⁵ De diagnose van het uiteenvallen van traditionele sociale verbanden wordt meer én minder negatief geduid. Cultuurpessimisten leggen de nadruk op 'zware', geïnstitutionaliseerde organisatievormen. Zij zouden te weinig oog hebben voor de 'lichte' verbanden, die meer kortstondig, informeel en open zijn, maar niettemin de dragers blijven van gemeenschapszin en sociale controle.³⁶ Het maatschappelijk middenveld verandert van karakter, maar blijft zijn samenbindende functie goeddeels behouden. Oude scheidslijnen tussen milieus en klassen blijven bestaan, al zijn de verschijningsvormen ogenschijnlijk andere, minder traditionele vormen.³⁷ Historische culturele verbanden tussen mensen, in het bijzonder kerkelijke tradities, spelen een bindende rol,³⁸ evenals de overzichtelijkheid van het netwerk van sociale verbanden³⁹ en de homogeniteit van de gemeenschap waarin mensen wonen en leven.⁴⁰

Integratiebeleid gericht op sociale samenhang impliceert, in de derde plaats, de *erkenning van diversiteit*. Uit onderzoek blijkt namelijk dat respect, naast de erkenning van de eigen identiteit (en daarmee de erkenning van verscheidenheid) een belangrijke factor is voor het ontstaan van sociale cohesie.⁴¹ Een cohesieve samenleving is in deze lijn van redeneren dus een samenleving waarin integratie (van etnisch, cultureel of sociaaleconomisch te definiëren minderheden) veeleer een vorm van *diversiteitsdenken* dan een vorm van *aanpassingsdenken* is, zoals het huidige kabinetsstandpunt ook onderlijnt. Vanuit een historisch perspectief ligt dat voor de hand. Integratie is namelijk historisch gezien nooit een groepsproces geweest. Evenmin toont de geschiedenis overheden succesvol in het afdwingen of tegengaan van integratie.⁴² Groepen mensen bevestigen per definitie hun eigenheid; intenser, naarmate ze zich miskend of bedreigd voelen. Een recente literatuurstudie naar factoren die radicalisering (onder moslims) in Nederland beïnvloeden, maakt dat duidelijk.⁴³

Integratie en sociale cohesie laten zich niet 'maken'. Het proces van integreren gaat in de praktijk om het loslaten en temperen van waarden, normen, religieuze, culturele en sociale systemen die mensen lange tijd houvast boden. En tegelijkertijd impliceert integratie een proces van het opbouwen van identiteit in nieuwe of althans minder bekende systemen met onwennige waarden- en normenrepertoires, waarbij dikwijls een context van relatieve sociaal-culturele en sociaaleconomische achterstand een rol speelt. Integratie raakt mensen per definitie op een diep, emotioneel niveau en heeft tijd nodig. Dit emotioneel aspect van gelaagde identiteitsconstructie en integratie – dat overigens ook zichtbaar is in jonge autochtone populaties⁴⁴ – is lange tijd niet

35 Schnabel 1999.

36 Duyvendak & Hurenkamp 2004.

37 Elchardus & Smits 2002; Elchardus & Glorieux 2002.

38 De sociale functies van religie worden hoger gewaardeerd door religieus betrokken mensen. Factoren als leeftijd, opleidingsniveau, geslacht, of men in een stad of op het platteland woont maken in dit opzicht geen significant verschil. Wel blijkt de kerkheidsdimensie een sterker verband dan de geloofsdimensie. Protestanten kennen daarnaast een belangrijker rol toe aan religie voor hun collectieve identiteit als Nederlander dan katholieken of buitenkerkelijken doen (SCP 2008a).

39 SCP 2008a.

40 Völker et al. 2007.

41 Evenblij 2007.

42 Hoving, Dibbits & Schrover 2005; Vogel 2005.

43 Van der Pligt & Koomen 2009.

44 Bijvoorbeeld: Moors 2007; Wijk, Bervoets & Boers 2007; De Jong 2007; De Koning 2008.

herkend als een onderdeel van het proces van radicaliseren op gemeenschapsniveau. Dat geldt a fortiori voor de gelaagdheid van etnische of culturele identiteit als zodanig. Niet-westerse bevolkingsgroepen in Nederland worden dikwijls als 'etnische gemeenschap' gekenschetst, terwijl vooral voor tweede en derde generatie niet-westerse allochtonen geldt dat zij gekenmerkt worden door zeer heterogene (en dikwijls onderling conflicterende) patronen van etnische en culturele identificatie en binding met zowel het land van herkomst als het land van aankomst.

Het beleidsmatige denken over integratie staat tegenwoordig in de sleutel van autochtoon-allochtoon, terwijl integratie als proces feitelijk 'kleurenblind' is. Bovendien ademt het integratiebeleid de suggestie van maakbaarheid. Integratie omwille van de integratie werkt echter niet. Integratie wordt in de praktijk vaak in een kader geplaatst, waarbij over en weer ethische grenzen worden gesteld aan de wijze van omgaan met elkaar. Dat is ook het geval in de beleving van veel autochtone Nederlanders. Voor velen betekent integratie 'water bij de wijn doen': 'jij mag van mij dit, maar dan wil ik van jou dat je dat doet'. Met name groepen mensen die sterk hechten aan hun eigen religieuze, ideologische of culturele opvattingen, zijn dikwijls niet genegen om zich te conformeren aan die opgelegde praxis, maar willen volgens de eigen (kleine) moraal in en met de eigen cultuur co-existeren met de Nederlandse samenleving.

Groepen die op grond van hun geloofsopvattingen of seculiere ideeën gevoelig geacht worden voor radicalisering lijken in Nederland in toenemende mate te kiezen voor een vorm van meer of minder milde afzondering. Ze *mogen* en *kunnen* erbij horen, in de terminologie van Schuyt en Voorham, maar ze *willen* dat niet, juist omdat ze zich door het huidige integratiebeleid niet bediend, of in het geval van etnische of religieuze gemeenschappen er zelfs door gestigmatiseerd voelen. Deze houding van *isolationisme* staat niet gelijk aan *non-participatie*. Ze hoeft bovendien niet automatisch samen te gaan met geslotenheid of heimelijkheid, maar kan zich 'in the open' voltrekken. Er hoeft geen sprake te zijn van moedwillige vervreemding of verwijdering van de samenleving en haar stelsel van normen en waarden. Het gaat meer om een vorm van onverschilligheid waarbinnen men zijn sociaal-maatschappelijke en economische plichten weet te vervullen.

2.2.3 Radicalisering: veiligheidsvraagstuk en aansluitingsvraagstuk

De discussie over 'het multiculturele drama' heeft zich de afgelopen jaren voortgezet in een altijd nog ongemakkelijk debat over de verbanden tussen integratie, participatie, rechtsgelijkheid en multicultureel beleid, verscherping van het discours en de neo-nationalistische, of liever populistische reflex van de harde aanpak.⁴⁵ Dat die verbanden enerzijds moeilijk duidbaar, weinig eenduidig en polyinterpretabel zijn, anderzijds zich buitengewoon lastig laten onderbouwen met empirische gegevens, lijdt geen twijfel.⁴⁶

45 Tillie 2009.

46 Het artikel 'Het multiculturele drama' dat Paul Scheffer op 29 januari 2000 in NRC-Handelsblad publiceerde heeft de pennen danig in beweging gebracht. Recentelijk is een aantal publicaties verschenen die voor het actuele debat van belang zijn: Scheffer 2007; Koopmans et al. 2005; Duyvendak, De Haan & Engelen 2008;

Wel is duidelijk dat dit debat een wissel trekt op het denken over radicalisering en radicalisme. Daarachter schuilt voortdurend het bipolaire theoretische perspectief dat radicalisering ofwel benadert als een 'veiligheidsvraagstuk', een risico en dreiging van de kant van specifieke groepen en probleemsituaties, ofwel radicalisering benadert als een 'aansluitingsvraagstuk', een kwestie van maatschappelijke (etnische, religieuze, culturele, sociale) achtergronden van specifieke groepen die 'bonding' en 'bridging' in de Nederlandse samenleving belemmeren. Beide theoretische perspectieven kleuren de definities van radicalisering en radicalisme. In het ene is 'radicalisering' een gevaar en ontleent het begrip betekenis aan personen of groepen die de democratische rechtsstaat geweld aan willen doen. Vanuit het andere perspectief hangt de invulling van het begrip 'radicalisering' samen met het gedrag van groepen mensen die meer of minder tolerant, participatief of ontvankelijk voor diversiteit zijn en de neiging vertonen om er niet meer bij te willen horen, zich van de Nederlandse samenleving af te willen keren. De (doorgaans impliciete) nadruk in het integratiediscours op etniciteit en cultuur speelt hierbij een rol van betekenis. Radicalisering heeft in het Nederlandse beleid een afkomst, kleur en soms zelfs religie gekregen, terwijl het daar maar zeer ten dele en in voortdurend wisselende samenhang mee te maken heeft.

2.3 Theoretische invalshoeken op voedingsbodems voor radicalisering

Ten behoeve van de studie naar voedingsbodems voor radicalisering bij kleine (etnische) gemeenschappen in Nederland is een uitgebreid literatuuronderzoek verricht met het doel een inventarisatie te maken van de belangrijkste wetenschappelijke inzichten die het ontstaan en de ontwikkeling van voedingsbodems voor radicalisering op het niveau van bevolkingsgroepen kunnen helpen duiden en verklaren. Er is hierbij vooral gekeken naar psychologische, sociaal-psychologische, sociologische en criminologische theorievorming.

Deze keuze baseren we op een aantal overwegingen. Naar ons idee zijn op gemeenschapsniveau een aantal interactieniveaus belangrijk in het proces van radicaliseren. Uit de interviews binnen de vier (etnische) gemeenschappen komt dat ook naar voren. Hierna gaan we dieper op deze interactieniveaus in, maar vooraf constateren we dat die interactieniveaus grosso modo samenvallen met drie soorten vragen die radicaliserende individuen, al dan niet in groepsverband, zichzelf of elkaar stellen. Het betreft: (i) 'ik-vragen'; (ii) 'wij/zij vragen'; en (iii) 'zij-vragen'.

Het eerste type vragen situeert zich in de context van ver doorgevoerde, persoonlijke identiteitsconstructie, al dan niet voortvloeiend uit een persoonlijk ervaren crisis. Aangezien onderhavige studie zich expliciet op het gemeenschapsniveau concentreert, besteden we er alleen zijdelings aandacht aan. Het belang ervan in processen van radicalisering staat echter buiten kijf. Het tweede type vragen richt zich op de relatie tussen individu en de (dikwijls gepersonificeerde) nabije, in principe

beïnvloedbare, maatschappelijke omgeving waartoe men zich dient te verhouden. De dichotome term 'wij/zij' verwijst naar de neiging of tendens om positieve eigenschappen toe te schrijven aan individuen en groepen 'in eigen kring' en negatieve eigenschappen aan 'de ander'. Het derde type vragen betreft anticipaties of reacties op maatschappelijke situaties waarop het individu niet rechtstreeks invloed kan uitoefenen, ofschoon hij of zij zich wel geraakt door of betrokken voelt bij die situaties.

Bij onze keuze voor disciplines en invalshoeken hebben we ons simpelweg afgevraagd: welke empirisch wetenschappelijke disciplines, invalshoeken of inzichten richten zich op onderzoek naar deze drie typen vragen? Psychologische invalshoeken concentreren zich op 'ik-vragen', zowel 'ik-vragen die individueel, in een groep, of in relatie tot de nabije, mogelijk beïnvloedbare omgeving betekenis dragen. Sociologische en politicologische analyses houden vooral verband met 'wij/zij vragen', waarbij de aandacht uitgaat naar (de perceptie van) constructies van sociale structuren, bewegingen, groepsgebruiken en -gedrag, et cetera – in de tijd- en discoursgebonden configuraties waarin die structuren ontstaan en werken. De keuze voor criminologische invalshoeken lijkt op het eerste gezicht wonderlijk. Dat is echter niet het geval indien criminologie wordt opgevat als een object- en omgevingsdiscipline, die in zijn methodologie en in zijn aandachtsgebieden per definitie te maken heeft met de omgeving waarin het (criminele) 'ik' (object a) de motivatie (object b) en de gelegenheid (object c) ontwikkelt om een doel of doelwit (object d) te bereiken. Criminologen, in het bijzonder culturele criminologen, bestuderen deze objecten in hun specifieke omgeving en accentueren de ontwikkeling van gedragspatronen en –codes, levensstijlen, 'identitymarkers', of subculturele bewegingen.

2.4 Radicalisering als proces: een model

Het proces van radicaliseren kan in een simpel model worden weergegeven. Er zijn verschillende modellen in omloop.⁴⁷ In grote lijnen komen deze modellen overeen.

Alle recente modellen wijzen op factoren in de maatschappelijke context, of wat het rapport *Causal factors of radicalisation* 'externe factoren' noemt.⁴⁸ Die worden vervolgens onderverdeeld in politieke, economische en culturele factoren.⁴⁹ In alle modellen zijn eveneens factoren op individueel niveau benoemd: persoonskenmerken, persoonlijke ervaringen en persoonlijkheidskenmerken. Ten slotte beklemtonen alle modellen factoren die betrekking hebben op groepsniveau of op het niveau van (fracties van) bevolkingsgroepen. Die factoren worden echter op een uiteenlopende wijze geduid. Modellen die hun grondslag hebben in de terrorismestudies of conflictstudies spreken bijvoorbeeld van 'sociale factoren',⁵⁰ terwijl vanuit sociaal-psychologische analyses het accent ligt op 'groepsdynamische factoren'.⁵¹ De 'sociale factoren' verwijzen naar mechanismen die het individu positioneren in relatie tot anderen binnen en buiten de eigen groep, De 'groepsprocessen' vormen daar een onderdeel van,

47 Jansen & Kerstholt 2005; Meertens, Prins & Doosje 2006; TTSRL 2008; Van der Pligt & Koomen 2009.

48 TTSRL 2008.

49 Zie ook: Veldhuis & Bakker 2007.

50 TTSRL 2008.

51 Jansen & Kerstholt 2005; Meertens, Prins & Doosje 2006; Van der Pligt & Koomen 2009.

maar beklemtonen minder expliciet de externe, out-group relaties. In die zin blijft het collectieve niveau van (etnische) gemeenschappen (of specifieke fracties daarin) buiten beeld.

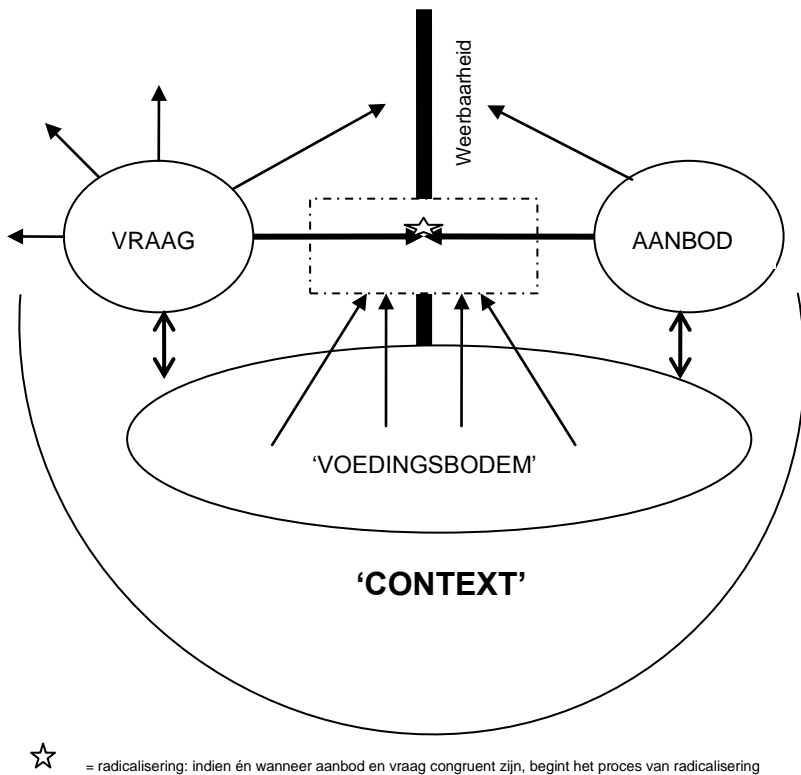
Het model dat we in onderhavige studie gebruiken,⁵² wijkt in zijn nuances op twee aspecten af van de voornoemde modellen. Ten eerste richt ons model zich explicie-ter dan de andere op factoren die de voedingsbodem voor radicalisering op *gemeenschapsniveau* zouden kunnen verklaren. Het beoogt, ten tweede, vooral de *interactieniveaus* tussen externe, sociale c.q. groepsdynamische factoren kaart in kaart te brengen. Twee interactieniveaus zijn hier naar ons idee met name aan de orde: (i) de interactie tussen maatschappelijke 'context' en voedingsbodem; en (ii) de interactie tussen de vraag-aanbod relatie en de voedingsbodem. Het derde niveau in het model: (iii) de relatie tussen vraag en aanbod, is, zoals in de vorige paragraaf werd benadrukt, belangrijk in het proces van radicaliseren, maar gaat strikt genomen niet meer over het ontstaan van een voedingsbodem op gemeenschapsniveau. Het belicht de manier waarop die voedingsbodem werkt in processen van radicalisering bij individuen al dan niet in groepsverband.

Het gaat ons er niet om de niveaus waarop factoren zijn aan te wijzen als zodanig te beschrijven, maar juist om de *interacties* tussen die niveaus te accentueren. De dynamiek op elk van deze interactieniveaus is namelijk bepalend voor de mate waarin zich een voedingsbodem kan vormen voor radicalisering op gemeenschapsniveau.

52

Mellis 2007 beschrijft een variant op dit model, die ten grondslag ligt aan het beleidsplan polarisatie en radicalisering van de gemeente Amsterdam; nadere uitwerking door Moors & Mellis 2007 [niet gepubliceerd]. Ten behoeve van onderhavige studie is het model verder uitgewerkt.

In schema ziet het model er als volgt uit:

2.4.1 Wat is voedingsbodem?

Het model dat we in deze studie gebruiken om literatuur en empirische bevindingen te ordenen, beschrijft drie relatief onafhankelijke ontwikkelingen, die los van elkaar kunnen toe- of afnemen in intensiteit.

In samenhang: als aanbod en vraag elkaar naderen omdat er (i) een voedingsbodem is ontstaan voor zowel vraag- als aanbodontwikkeling en (ii) sprake is van vermindering van weerstand tegen radicaal ideeëngoed of een extremistisch handelingsperspectief, dan kan radicalisering een gevolg zijn, maar dat hoeft niet.

In de voedingsbodem situeren zich de factoren die radicalisering voeden. Die voedingsbodem heeft enerzijds een maatschappelijke 'context'. De 'context' staat voor brede, langjarige maatschappelijke processen die ten grondslag kunnen liggen aan (oftewel de zogeheten 'root causes' van) het ontstaan van een voedingsbodem. Te denken valt aan demografische, sociaaleconomische, of (geo)politieke processen op nationaal of internationaal niveau. Anderzijds is de voedingsbodem van invloed op het ontstaan en de intensivering van de (individuele) behoefte aan ondersteuning bij

het doorontwikkelen van radicaal ideeëngoed en/of een extremistisch handelingsperspectief.

De voedingsbodem staat uiteraard ook in relatie met het ontwikkelen van aanbod om aan die (individuele) behoefte tegemoet te komen, maar dat aanbod beperkt zich niet tot een lokale of nationale voedingsbodem voor radicalisering. De aanwezigheid van aanbod is een gegeven.⁵³ Het is bovendien een feit dat de bronnen van het aanbod transnationaal georganiseerd zijn. Ten slotte zijn er geen aanwijzingen uit de literatuur dat het aanbod zich specifiek richt op (etnische) gemeenschappen, maar veeleer op individuen. De precieze werking van de relatie tussen de ontwikkeling van een voedingsbodem voor radicalisering in Nederland en het aanbod van radicaal ideeëngoed en/of een extremistisch handelingsperspectief is moeilijk vast te stellen, en valt feitelijk buiten het bestek van deze studie naar factoren die het ontstaan van radicalisering op gemeenschapsniveau zouden kunnen verklaren.

In deze studie verstaan we onder voedingsbodem de ontwikkeling en het samenkomen binnen (etnische) gemeenschappen van gevoelens van frustratie, isolement, kansarmoede, ervaren discriminatie, vijandigheid, vernedering, rechtsongelijkheid, achterstand of achterstelling die kunnen (maar niet noodzakelijkerwijs hoeven) bijdragen aan het ontstaan van radicalisering. De voedingsbodem bestaat uit een accumulatie van gerationaliseerde en geobjectiveerde gevoelens en ervaringen – voortkomend uit werkelijke dan wel gepercipieerde ‘misstanden’ met betrekking tot de eigen groep of het eigen individuele leven – die vanuit een onmachtpositie vertaald worden naar een handelingsperspectief.

Simpel samengevat: groeiende frustraties kunnen, in wisselende configuraties, een voedingsbodem gaan vormen op het collectieve niveau van (etnische) gemeenschappen of specifieke fracties binnen die gemeenschappen. Die voedingsbodem kan bijdragen aan het responsief maken van individuen – al dan niet in groepsverband – met prangende vragen over hun positie, status en ontwikkeling in de Nederlandse samenleving, soms zelfs in die mate dat de natuurlijke weerstand tegen het aanbod aan radicaal en/of extremistisch ideeëngoed afbreekt. Dan is sprake van een proces van radicaliseren. In individuele gevallen kan dit proces – als gevolg van een persoonlijke crisis –⁵⁴ culmineren in radicalisme, extremisme en terrorisme.

53 Het verkeer van radicale en extremistische ideeën verloopt via internet, diverse andere media, literatuur, specifieke brochures. De toegankelijkheid en bereikbaarheid ervan is evident. Over de precieze rol en invloed van het internet in het voeden van de frustratiecumulatie met (identiteitconstruerende) alternatieven bestaat onder wetenschappers aanzienlijk verschil van mening. Bovendien is sprake van een goed ontwikkeld netwerk van rechtstreeks of multimediaal ideeënverkeer via voormannen, ‘ideologen’ en predikers van radicale bewegingen, zowel in het binnen- als in het buitenland. Kenmerkend voor radicale bewegingen is dat het aanbod niet alleen ‘geleverd’ wordt, maar ook actief naar de ‘vragers’ wordt gebracht. Het aanbod kan verpakt zijn in een aansprekende ‘lifestyle’ (over salafi’s bijvoorbeeld: De Koning 2009) en heeft dan op het eerste gezicht geen subversief of activistisch karakter. Niettemin operationaliseert deze tactiek bewust processen van interne groepsbinding en –druk. Het aanbod kan eveneens de vorm van rekrutering hebben. Voor een overzicht, zie: Musharbash 2006; Bunt 2003. Zie ook: MacEoin 2007; en over de kritiek op deze studie: The Guardian, 13 december 2007.

54 Wictorowicz 2005: pp. 20-24.

2.5 Radicalisering op gemeenschapsniveau: theoretische benaderingen

2.5.1 *Radicale psyche en acculturatiestijlen*

Verreweg het grootste deel van de literatuur over radicalisme, extremisme en terrorisme komt voort uit psychologische en sociaal- of groepspsychologische disciplines. De psychologische analyse van factoren die radicaliserende individuen of radicalen kenmerken is traditioneel geconcentreerd op uitersten. Het accent ligt doorgaans op terrorisme en terroristen, waarbij moet worden opgemerkt dat de definities van terrorisme die hierbij worden gehanteerd sterk uiteenlopen.⁵⁵ Sociaal-psychologische studies naar radicaal gedrag en het proces van radicaliseren ontbreken nagenoeg in Nederland, hoewel onlangs twee interessante studies op dit gebied verschenen.⁵⁶

Vooraf moet worden opgemerkt dat de wetenschappelijke psychologische literatuur weliswaar tal van plausibele theorieën heeft voortgebracht, maar dat empirische toetsing daarvan nog niet of nauwelijks heeft plaatsgevonden.⁵⁷ Een tweede kanttekening is nog belangrijker in zijn consequenties. Het proces van radicaliseren, met name de stap naar extremistische actie c.q. terrorisme, is het resultaat van combinaties van: aangeboren factoren, biologische factoren, factoren die samenhangen met de ontwikkeling van kinderen en jongeren, temperament, omgevingsfactoren en groepsdynamische factoren. Hoe deze verschillende factoren onderling samenhangen en elkaar conditioneren, verschilt van individu tot individu en van groep tot groep. Empirisch bewijs ontbreekt vooralsnog dat een of sommige van deze factoren een overwegende of dominante invloed hebben. Het is daarom, ten derde, van belang om op basis van de beschikbare betrouwbare studies naar de psyche van de militante radicaal dan wel de terrorist het uitgangspunt te formuleren, dat psychologisch gezien militante radicalen en terroristen een zeer heterogene groep individuen vormen. Reductie van dit uitgangspunt tot een specifiek profiel is wetenschappelijk, beleidsmatig en ethisch onjuist.

2.5.1.1 *Psychopathologische eigenschappen van extremisten*

Er bestaat een lange onderzoekstraditie naar de psychopathologie van terroristen en extremisten. De rode lijn hierin is dat extremisten of terroristen niet gek of psychopatisch zijn. Er zijn niet of nauwelijks aanwijzingen dat zij aan (formeel erkende) psychiatrische stoornissen lijden.⁵⁸ Ze lijken psychologisch gezonder en stabiel(er) dan (andere) gewelddadige criminelen.⁵⁹

Relevanter voor het onderhavige onderzoek dat zich op processen van radicaliseren op gemeenschapsniveau richt, zijn de minder talrijke studies naar de sociale omgeving van terroristen en extremisten. Hieruit komt naar voren, dat extremisten en terroristen geen paria's zijn. Ze zijn evenmin per definitie behept met antisociale

55 Bouhana & Wikström 2008; Silke 2008; Taylor & Horgan 2006; zie ook: De Graaff 2009.

56 Van der Pligt & Koomen 2009; Van den Bos, Loseman & Doosje 2009.

57 Victoroff 2005; 2009.

58 Crenshaw 1981; Jäger, Schmidchen & Süllwold 1981; Heskin 1984; Merari 1998; Post, Sprinzak, & Denny 2003; Post & Gold 2002; Ferracuti 1982; Reich 1998; Silke 1998; Horgan 2003.

59 Loza, 2007; Rogers et al. 2007; Silke 2008.

karaktoreigenschappen.⁶⁰ Empirische studies tonen aan dat terroristen en extremisten niet in een sociaal vacuum opereren. Ze hebben onmiskenbaar een achterban en die beschouwt hen doorgaans als helden en vrijheidsstrijders.⁶¹ De interactie tussen terroristen en hun achterban – niet in de laatste plaats ook naaste familie – is een belangrijk fenomeen.⁶² Kwantitatief onderzoek wijst op het profijt dat familie en sociale omgeving trekken van al dan niet geslaagde acties van een terrorist.⁶³

Het ervaren van of althans percipiëren van sociale steun blijkt niet alleen onmisbaar voor extremistische actie, maar is dat ook in het proces van radicaliseren. Diverse onderzoeken wijzen in deze context op de betekenis van vriendschapsrelaties en directe sociale steun. Hierbij is gewezen op psychologische mechanismen die op individueel en groepsniveau werken, zoals het effect van geanticipeerde status en de verwachte beloning voor handelen.⁶⁴

Dat extremisten en terroristen in psychologische of psychiatrische zin niet gestoord zijn,⁶⁵ sluit niet uit dat zij mogelijk aanwijsbare psychologische defecten hebben. De psychologische literatuur maakt grofweg onderscheid tussen psychoanalytische en niet-psychoanalytische invalshoeken. Psychoanalytische benaderingen zijn onder te verdelen in theorieën met betrekking tot identiteitsconstructie, narcismetheorieën, paranoïatheorieën en theorievorming over het denken in absolute waarden c.q. tegenstellingen. Voor onderhavige studie zijn ze slechts zijdelings van betekenis, omdat deze theorieën uitgaan van de individuele psyche. Toch laten we ze niet onbesproken, omdat de genoemde theoretische invalshoeken uiteindelijk in de betekenis van 'ik-vragen' op het interactieniveau van 'aanbod en vraag' van invloed zijn. De niet-psychoanalytische invalshoek op extremisme en terrorisme legt met name het accent op factoren die samenhangen met cognitieve capaciteiten en stijlen enerzijds en groepsdynamische processen anderzijds.

2.5.1.2 *Psychoanalytische theorievorming*

De psychoanalytische invalshoek in 't algemeen onderstreept de krachtige werking van het onbewuste op bewust denken en handelen, en laat zien dat psychodynamische krachten in groepsverband op individueel niveau sterk doorwerken. De intrinsieke zwakte van deze psychoanalytische interpretaties, stelde Victoroff terecht,⁶⁶ is dat ze niet te falsifiseren zijn. Dat maakt ze bovendien niet generaliseerbaar.

Identiteitstheorieën

De identiteitstheorieën, met betrekking tot jonge moslims in Nederland onlangs uitgewerkt door De Koning,⁶⁷ postuleren dat jonge mensen met weinig zelfwaardering

60 Della Porta 1988.

61 Post 2004.

62 Sageman 2004.

63 Azam 2005; Bouhana & Wikström 2008.

64 Grimland et al. 2006; Güss et al. 2007; Horgan 2008; McCauley & Moskalenko 2008; Smelser 2007; Ferrero 2006; Iannaccone & Berman 2006.

65 Vgl. Burleigh 2009.

66 Victoroff 2005.

67 De Koning 2008.

en een sterk gevoel hun identiteit te moeten 'vaststellen' gevoelig zijn voor (door)radicaliseren.⁶⁸ Soms wordt die *gebrekkige eigenwaarde* gerelateerd aan de gezinssituatie, waarbij autoritaire of controlezuchtige ouders de autonomieontwikkeling van kinderen in de weg staan. Soms ook wordt *identiteitsverwarring* bij jongeren verbonden met isolement en anomie.⁶⁹ Er zijn echter geen empirische studies die de identiteitstheorie betrouwbaar van toepassing maken op militant radicalisme of terrorisme.⁷⁰ Dit sluit overigens niet uit dat *identiteitsvorming* als factor wel degelijk een rol van betekenis speelt in het 'voortraject' van gevoelig worden of zijn voor radicalisering, zoals De Koning in navolging van onder anderen Roy aannemelijk maakt.⁷¹

Narcisme- en paranoiatheorieën

Narcismetheorieën zijn plausibel, maar ook hier ontbreekt de empirische onderbouwing voor het toepassen ervan op militante radicalen en/of terroristen. Op hoofdlijnen luidt de redenering dat militante radicalen, extremisten of terroristen aan *pathologische zelfverheerlijking* leiden, of juist aan de *onzelfzuchtige verheerlijking van een leiderfiguur*, of aan een combinatie van beide impulsen. Er zijn aanwijzingen dat onder terroristen sprake is van 'narcissistic rage': het verlangen de bron van het gekwetste zelf te vernietigen. Dat verlangen is gericht tegen zichzelf en wordt geprojecteerd op een doel dat beschouwd wordt als de bron van de ongewenste en onwenselijke gevoelens die de terrorist over zichzelf heeft.⁷² Hiermee hangen eveneens diverse rechtvaardigingsmechanismen samen. De belangrijkste hiervan zijn vermoedelijk de mechanismen van dehumanisering en de-individualisering. Diverse auteurs noemen in hun analyse van moslimterrorisme en martelaarschap het onderdrukken van empathie als een mechanisme dat helpt het eigen gedrag te rechtvaardigen.⁷³ Chorus en Olgun, en Post, Sprinzak en Denny lieten zien op welke manier deze mechanismen inwerken op het in extremistische groepen bekende fenomeen van attributie van verantwoordelijkheden.⁷⁴

Voor de paranoiatheorieën geldt feitelijk hetzelfde: plausibel maar het kleine aantal wetenschappelijke analyses dat is verricht heeft nog onvoldoende valide gegevens opgeleverd om werkelijk conclusies over de radicale, extremistische, of terroristische psyche te trekken. Paranoiatheorieën onderstrepen het verdedigingsmechanisme (bekend uit de ontwikkelingspsychologie van kinderen) van *projectie* van slechte gevoelens over zichzelf of gevoelens over het gekwetste zelf op onwillekeurige anderen. Het doelwit is en hoeft niet bekend te zijn (waar dat vanuit de narcismetheorieën dikwijls wel wordt verondersteld), en dat zou verklaren waarom terroristen ook mensen vermoorden die geen bedreiging voor hen vormen.⁷⁵ Zowel de narcismetheorieën als de paranoiatheorieën onderstrepen overigens met hun nadruk op persoonlijke

68 Choudhury 2007.

69 Olsson 1988; Taylor & Quayle 1994; Böllinger 1981; Crenshaw 1986; Ferracuti 1982.

70 Victoroff 2005.

71 De Koning 2008; Roy 2004; ook: Choudhury 2007.

72 Crayton 1983; Akhtar 1999; Fried 1982.

73 Postmes & Spears 1998 ; Güss, Tuason & Teixeira 2007.

74 Chorus & Olgun 2005; Post, Sprinzak & Denny 2003.

75 Robins & Post 1997.

ontwikkelingen in de kindertijd en adolescentie, dat extremisten en terroristen een zeer heterogene groep vormen.

Een andere zinvol aspect van deze psychoanalytische inzichten is de aandacht voor emoties in het ontstaan van gevoeligheid voor radicaliseren. De rol van emoties in dit licht is lang veronachtzaamd. In de context van radicalisering is het niettemin cruciaal om *morele emoties* over het voetlicht te brengen. Haidt definieerde morele emoties als emoties die optreden na gedrag dat als immoreel wordt gezien of die moreel gedrag juist bevorderen.⁷⁶ Rydell heeft een relatie aangetoond tussen dergelijke emoties en de manier waarop men informatie opneemt en verwerkt.⁷⁷ Boosheid brengt spanning en opwinding ('arousal') met zich. Dat vertekent de wijze waarop informatie wordt verwerkt, dan wel het gemak waarmee men informatie voor waar aanneemt en presenteert. Boosheid leidt tot oppervlakkige verwerking van informatie. In het verlengde hiervan zijn sterke emoties als *woede, minachting en afkeer* de dragers waarmee superieure normen en waarden van de eigen groep beschermd worden, of die het mogelijk maken om de andere groep vijandig te bejegenen of zelfs aan te vallen.⁷⁸

Absolute waarheden

Het *denken in (dikwijls morele) absoluten* zou volgens sommige psychoanalytische onderzoekers aantrekkingskracht hebben op jongvolwassenen met een zwakke identiteitsontwikkeling. Vanuit eenzelfde psychologisch mechanisme zouden terroristen zichzelf van *emotionele reacties op geweld afschermen* door ontkenning, zelfafstomping en affectisolatie, opdat irrationeel geweld tegen onschuldigen geen emotionele barrières ontmoet.⁷⁹ Dit mechanisme uit zich in een compromisloos zwart-wit of dichotoom wereldbeeld, dat dikwijls – paradoxaal genoeg – zeer moralistisch ingekleurd is; met de ene ware moraal.⁸⁰

Verschillende onderzoekers hebben accent gelegd op het fenomeen dat individuen radicalisering en terrorisme beschouwen als morele plicht.⁸¹ Recent onderzoek van Cole Wright, Cullum en Schwab onderstreept dat de tolerantie voor afwijkende meningen of voorkeuren afneemt vanwege het moraliseren van een onderwerp of meningsverschil.⁸² Dit mechanisme van moraliseren hangt bij uitstek samen met de betekenis van emoties van minachting, afkeer en woede, zoals hierboven beschreven.⁸³ Uit de klinisch-psychologische literatuur zijn diverse cognitieve automatismen bekend die optreden als sprake is van dergelijke emoties: waarneming die minder realistisch wordt, vertekening van waarheden, eenzijdige egocentristische

76 Haidt 2003.

77 Rydell 2008.

78 Hodson & Costello 2007; Tangney, Stuewig & Mashek 2007; Miller 1997; Van der Pligt & Koomen 2009.

79 Lifton 2000.

80 Devine & Rafalko 1982.

81 Bijvoorbeeld: Hafez 2006; Hairgrove 2004; Moghaddam 2005; Post 2005.

82 Cole Wright, Cullum & Schwab 2008.

83 Van der Pligt & Koomen 2009; Loza 2007.

perceptiedominantie, of het intensiveren van de frequentie en extremiteit waarmee men het gedrag van anderen inschat en veroordeelt.⁸⁴

2.5.1.3 Niet-psychoanalytische theorievorming

De niet-psychoanalytische invalshoek in de theorievorming over extremisme en terrorisme geeft vooral accent aan factoren die samenhangen met cognitieve capaciteiten en stijlen enerzijds en groepsdynamische processen anderzijds.

Cognitieve capaciteiten en stijlen

Er bestaat substantiële empirische onderbouwing voor de relatie tussen gewelddadig gedrag en cognitieve vermogens en/of stijl.⁸⁵ Ook zijn er aanwijzingen dat *beperkte cognitieve flexibiliteit*, die zich uit in intolerantie, ambiguïteit, in streven naar zekerheden en uniformiteit, alsook in racisme en ethnocentrisme, een factor zou kunnen zijn. Een andere psychologische factor die vermoedelijk gewelddadig extremisme kan voeden, is de *ervaring van vernedering* (door ouders of familieleden, dan wel als gevolg van politieke onderdrukking) en de consequente interne druk om wraak te nemen.⁸⁶ Deze factoren zijn plausibel, maar in onderzoek nog weinig meetbaar gemaakt. Belangrijker is echter dat specifieke gegevens over de samenhang tussen elk van deze factoren en de ontwikkeling van extremistisch gedrag c.q. terroristische acties niet of nauwelijks bestaan.⁸⁷ Anders gezegd, het is onduidelijk of terroristen en niet-terroristen op het gebied van cognitieve vermogens en/of stijl substantieel verschillen.

Groepsdynamische processen

De meeste psychologische theorieën verklaren extremisme en terrorisme als de resultante van groepspsychologische processen, dikwijls gerelateerd aan subculturele bewegingen die zich afzetten tegen omstandigheden die zij als onverdraaglijk opvatten.⁸⁸ Dit 'afzetten tegen' uit zich meestal in een bewust gekozen isolement, een *gerationaliseerde onthechting van de sociale werkelijkheid*.⁸⁹

Branscombe, Ellemers, Spears en Doosje lieten zien dat samenhang bestaat op groepsniveau tussen ervaren sociale identiteit en de gepercipieerde bedreiging daarvan.⁹⁰ Voelt men zich als groep extreem bedreigd, dan neemt de kans toe dat woede of haat de dominante reactie wordt naar leden van de andere groep.⁹¹ Anderen relateren deze polarisatie aan de overtuiging dat de andere groep fundamenteel slechter

84 Beck & Pretzer 2004.

85 Bryant et al. 1984; Kandel et al. 1988; Satterfield 1998; Ernst et al. 2003; zie ook Achterhuis 2008.

86 Juergensmeyer 2000; Crayton 1983; Volkan 1997; Stern 2003, 1999.

87 Merari 1998, 2002; Victoroff 2005.

88 Taylor & Ryan 1988; Friedland 1992; Hoffman 1998; Merari 1998; Levine 1999; Post 2004; Sageman 2004; Meertens, Prins & Doosje 2006.

89 Della Porta 1992; Güss, Tuason & Teixeira 2007; Post 2005.

90 Branscombe, Ellemers, Spears & Doosje 1999.

91 Brewer 2001; Loza 2007.

is dan de eigen groep en dat normale morele normen en regels niet meer van toepassing zijn: de zogenaamde morele uitsluiting.⁹²

Verschillende onderzoekers wijzen voorts op het psychologische mechanisme dat eensgezindheid zo belangrijk is, dat dit de kwaliteit van de oordeelsvorming negatief beïnvloedt. In dergelijke situaties ziet een groep zichzelf als relatief onkwetsbaar. Dat kan uitmonden in het bagatelliseren of ontkennen van dreigingen enerzijds, in een extreem vertrouwen op eigen kunnen anderzijds. Dit mechanisme kan zich uiten in het uitoefenen van druk op personen met een afwijkende mening, in zelfcensuur en in het eenzijdig en selectief omgaan met informatie. De rol die het internet hierbij speelt, wordt verschillend ingeschat. Volgens Kruglanski, Crenshaw, Post en Victoroff vervult het internet een belangrijke rol bij radicalisering en de rekrutering van nieuwe leden van extremistische bewegingen.⁹³

Recent sociaal-psychologisch literatuuronderzoek⁹⁴ benoemt drie factoren die een voedingsbodem kunnen vormen voor radicalisering: (i) het zich richten op de eigen groep; (ii) het toegenomen gewicht van de identiteit van de eigen groep en cultuur; en (iii) het kritisch zijn over de kansen van de eigen (minderheids)groep. De term 'groep' kan verwijzen naar een bepaalde nationaliteit, etniciteit of sekse, maar ook naar een beroepsgroep, een voetbalclub of een school.

Deze zogenaamde 'sociale' identiteit kent twee belangrijke parameters.⁹⁵ De eerste is de *waardering van de groep*, de tweede is het belang dat men hecht aan het *behoren tot de groep*. Mensen streven er in het algemeen naar dat hun groep positief afsteekt ten opzichte van andere groepen. Onderzoek naar sociale identiteitsprocessen geeft aan dat groepslidmaatschap en het streven naar het positief onderscheiden van de eigen groep ten opzichte van andere groepen toeneemt wanneer de *eigenwaarde* van mensen wordt bedreigd of onder druk staat.⁹⁶ Deze dreiging kan gepaard gaan met onzekerheid, waardoor het belang van het groepslidmaatschap en de daarbij horende sociale (in plaats van individuele) identiteit toeneemt. Deze toegenomen identificatie kan ook leiden tot een meer negatieve reactie ten opzichte van andere groepen.⁹⁷

Onderzoek van Van Oudenhoven, Prins en Buunk, en van Verkuyten geeft aan dat minderheden dikwijls een co-existentiële oplossing (integratie waarbij de eigen identiteit blijft behouden) verkiezen boven assimilatie (en de gevreesde teloorgang van de eigen identiteit).⁹⁸ De processen waarbij de eigen groepsidentiteit wordt gekoesterd zijn begrijpelijk en verklaarbaar. Dit hangt natuurlijk wel samen met factoren als de omvang van de minderheidsgroep, de reden waarom men zich gevestigd heeft in het

92 Opatow 1990.

93 Kruglanski, Crenshaw, Post & Victoroff 2008; ook: Neumann & Rogers 2007, pp. 82-87; met betrekking tot Nederland: Van Hulst 2006.

94 Van der Pligt & Koomen 2009.

95 Ibidem; vgl. Leach et al. 2008.

96 Dovidio, Gaertner & Saguy 2008; Simon & Brown 1987.

97 Fischer, Gretaemeyer, Omay & Frey 2007.

98 Van Oudenhoven, Prins & Buunk 1998; Verkuyten 2006.

nieuwe land, en de positie die het individu of de groep heeft verworven in de betreffende samenleving.⁹⁹

De plausibiliteit dat dergelijke groepsprocessen werkzaam zijn in radicale en extremistische bewegingen staat buiten kijf. Substantiële kwantitatieve gegevens om de precieze toeschrijving naar extremisten en terroristen te onderbouwen ontbreken.¹⁰⁰

2.5.1.4 *Acculturatietheorieën*

De omvangrijke psychologische literatuur vormt een rijk areaal aan invalshoeken en hypothetische theorieën, met name voor wat wij hierboven 'ik-vragen' hebben genoemd. De groepspsychologische theorieën zijn bovendien interessant voor het in kaart brengen van de verhouding tussen individuen en de groep waarin zij zich manifesteren. Dit aandachtsgebied leunt aan tegen wat hierboven als het niveau van wij-zij vragen is aangeduid, maar valt daarmee niet samen omdat die psychologische theorieën vooral factoren over het voetlicht brengen die een 'in-group' kenmerk hebben. De wij-zij vragen situeren zich veeleer op de verhouding tussen individu en 'out-group'.

Een laatste cluster psychologische theorieën dat we hier onder de aandacht willen brengen, beantwoordt wel aan dit 'out-group' criterium. Het is de invalshoek van de acculturatiepsychologie. Die is tot dusverre overigens weinig frequent toegepast in het radicaliserings- en terrorismeonderzoek. Waar veel psychologisch onderzoek zich concentreert op de psyche van de individuele radicaal en/of extremist, gaat de acculturatiepsychologie in op de (gedragsmatige) oriëntatie waarmee mensen met een (nieuwe) cultuur omgaan. Het is een proces waarbij een individu een verandering ondergaat. Niet elk individu participeert op dezelfde wijze en in dezelfde mate in de collectieve veranderingen van zijn groep.

Acculturatie behelst geen collectieve groepsverandering, maar vereist individuele cognitieve, gedragsmatige en affectieve aanpassing. Dit proces heeft dikwijls een *generationeel aspect*. Onderzoek uit landen met een lange immigratiegeschiedenis laat bijvoorbeeld zien dat de eerste generatie alloctonen zich er slechts toe beperkt die opvattingen en gedragingen van de ontvangende samenleving over te nemen, die noodzakelijk zijn om te kunnen voorzien in de eerste levensbehoeften. Zij zouden worden getypeerd door een grote homogeniteit en een sterke groepscohesie. Informele contacten bestaan vooral binnen de eigen gemeenschap. De tweede en derde generaties krijgen de cultuur van de eerste generatie overgedragen maar groeien tegelijkertijd op met de aspiraties en vaardigheden van de omringende samenleving. Voor interetnische huwelijken gaat deze stelling niet op: over generaties heen neemt het aantal interetnische huwelijken slechts in beperkte mate toe. Hetzelfde geldt voor religie. De derde generatie oriënteert zich bovendien meer dan de tweede op de eigen cultuur.¹⁰¹ Deze 'Rückorientierung' ("What the son wishes to forget, the grandson wishes to remember") impliceert doorgaans meer belangstelling voor de traditionele

99 Van der Pligt & Koomen 2009.

100 Victoroff 2005.

101 Price 1969.

cultuur en een toenemende etnische identificatie.¹⁰² Boski legt in dit verband de nadruk op culturele zelfidentiteit.¹⁰³

Verschillende modellen zijn ontwikkeld om acculturatie, percepties en feitelijk gedrag binnen privédomein en publiek domein, meetbaar te maken. Berry's theoretisch kader is daarvan het bekendste model.¹⁰⁴ Volgens Berry kan acculturatie voorgesteld worden als een set van alternatieven, in plaats van als één dimensie die eindigt in aanpassing aan het gastland. Berry stelt twee dimensies van acculturatie voor, gebaseerd op (a) behoud van de eigen cultuur en (b) aanpassing aan de gastcultuur. Er vanuit gaande dat beide vragen beantwoord kunnen worden met 'ja' of 'nee', zijn er vier acculturatiestrategieën vast te stellen: *integratie* (positieve relatie met beide culturen), *assimilatie* (verlies van originele cultuur en acceptatie van gastcultuur), *separatie* (behoud van eigen cultuur en geen aansluiting bij gastcultuur) en *marginalisatie* (verlies van beide culturen). Theoretisch zijn nagenoeg alle acculturatiestudies geïnspireerd door Berry's acculturatiemodel. Met het oog op het ontstaan van voedingsbodems voor radicalisering op gemeenschapsniveau zijn al deze vier acculturatiestrategieën relevant.

Het acculturatieproces wordt beïnvloed door een hele reeks van factoren, waaronder psychologische en persoonsgerelateerde factoren, zoals leeftijd, geslacht, intelligentie, persoonlijkheid en subjectieve weerbaarheid. Individuele acculturatiepatronen presenteren zich niet als een keurig geheel. Individuen variëren niet alleen in de mate van deelname aan het acculturatieproces, ook doen zich over verschillende domeinen per individu niet-uniforme processen voor.¹⁰⁵ Acculturatie is, kortom, een multidimensionaal proces dat ingrijpt op attitudes en op gedrag.¹⁰⁶ Het naast elkaar bestaan van voorkeuren of oriëntaties (de integratieoptie) blijkt in de praktijk de meest geprefereerde optie te zijn, met name in het publieke domein. In de privésfeer gaat integratie dikwijls samen met een oriëntatie op separatie. De integratieoptie gaat samen met minder acculturatiestress en meer welbevinden dan de andere acculturatiestrategieën. Boski voegt toe dat integratie een functionele specialisatie is, de meest sociaal wenselijke en dikwijls ook noodzakelijke optie ('functional cultural learning').¹⁰⁷ Benet-Martinez stelt dat integratie een biculturele vaardigheid is, die een beroep doet op de competentie van 'frame switching'.¹⁰⁸

Phinney's werk rondom *etnische identiteit*, gedefinieerd als dat aspect van acculturatie dat te maken heeft met het subjectieve gevoel tot een bepaalde groep te behoren, betoogt dat behoud van oud én gerichtheid op nieuw goed kunnen worden gecombineerd.¹⁰⁹ Abrupte veranderingen (migratie vanuit 'push'), tegengestelde culturele eisen ('leven tussen twee culturen') en negatieve bejegening (subjectieve

102 Hansen 1952.

103 Boski 1994.

104 Berry 1990, 1994.

105 Ibidem.

106 Taft 1986; Padilla 1980.

107 Boski 2008.

108 Benet-Martinez 2002.

109 Phinney 2001.

discriminatie) beïnvloeden etnische identiteit.¹¹⁰ Ward maakt onderscheid tussen psychologische adaptatie (betreft gevoelens van welbevinden en heeft meer te maken met steun vanuit de eigen groep) en sociaalculturele adaptatie (kwaliteit van de relaties met leden van meerdere etnische groepen en heeft meer te maken met de oriëntatie op de meerderheidsgroep).¹¹¹

Binnen acculturatieonderzoek is een verbreding zichtbaar naar andere dan psychologische en persoonsgerelateerde factoren. Het belang van (sociale) contextuele aspecten van acculturatie wordt tegenwoordig benadrukt. Pas recent hebben variabelen op macroniveau (de sociale en politieke context, of de economische situatie in het 'land van aankomst'), maar ook de betekenis van ontwikkelingen als globalisering en de daaruit mogelijk voortvloeiende *multiplexe binding tussen individuen en verschillende culturele oriëntaties* in de acculturatiepsychologie aandacht gekregen als betekenisvolle variabelen.¹¹²

2.5.2 Sociaal constructivistische en sociaal-organisatorische analyses

Van oudsher is radicalisering, of liever de werkelijke en gepercipieerde *ontworteling* en *vervreemding* die eraan ten grondslag ligt, onderwerp van onderzoek in de (constructivistische) sociologie. Het accent ligt op het in een specifieke maatschappelijke context ontstaan van patronen en disposities van denken en gedrag ('habitus'), op de ontwikkeling van voorkeuren en bindingen die voortkomen uit het internaliseren van normatieve culturele en sociale structuren (via onderwijs, familie, klassenbinding, et cetera), alsmede op hoe het handelend vermogen van individuen en groepen tot stand komt.

Veel hedendaags radicaliseringsonderzoek gaat terug op de zogenoemde 'social movement theory'. Daar besteden we hierna aandacht aan. Hoewel dit cluster van theoretische uitgangspunten belangrijke inzichten biedt in de betekenis van groepsstructuren binnen het proces van radicaliseren, blijft een kernvraag onbeantwoord. De voornaamste kritiek op de hedendaagse 'social movement theory' is namelijk dat het perspectief van de organisatie het dominante prisma blijft om de attitudes, het gedrag en de handelwijzen van individuen te analyseren. Terecht wijzen critici op het feit dat de organisatie als zodanig niet verklaart waarom iemand een extremist wordt. Er zijn andere factoren die hun disposities beïnvloeden; die keuze (en dus niet de keuze voor een ander 'frame') wortelt deels ook in de compatibiliteit van hun 'habitus', hun individuele psychologische achtergronden, *bredere processen van socialisering en werking van sociale verbanden* in de familie, het onderwijs, of de media.¹¹³ Kortom, de constructivistische sociologie, in het bijzonder de uitwerking die Bourdieu c.s. daaraan hebben gegeven, blijft een zinvolle invalshoek voor onderzoek naar het proces van radicaliseren.¹¹⁴

110 Verkuyten 1999.

111 Ward 2001.

112 Berry 2008.

113 Specifiek voor islamitische gemeenschappen: Kepel 2000.

114 Balogh et al. 2009.

Leertheorieën

Op het snijvlak van psychologische en sociologische theorievorming is de op zichzelf plausible hypothese geopperd, dat *cognitief-structurende leerprocessen* in groepsverband ('social learning') invloed kunnen hebben op het radicaliseringsproces of een toenemende geneigdheid van jonge mensen om extremistische acties te ontplooiën. Als factor, hoe plausibel ook, houdt deze hypothese niet stand, omdat slechts een beperkt aantal individuen (door)radicaliseert in een veel omvangrijker groep die dezelfde leerprocessen in dezelfde gemeenschappen en contexten doormaakt.¹¹⁵ Een andere bekende hypothese is die van *frustratie-agressie* als verklarende factor. Ook hiervoor geldt het voornoemde argument dat deze factor op zichzelf plausibel is, maar niet verklaart waarom sommige individuen zich wel en heel veel anderen in vergelijkbare frustrerende omstandigheden zich niet tot extremisten of terroristen ontwikkelen.¹¹⁶

Sociale bewegingen: deprivatietheorieën

In toenemende mate populair in het radicaliseringsonderzoek is de invalshoek van de 'social movement theory'. Die stipuleerde oorspronkelijk dat mensen zich organiseren en zodoende een groepsidentiteit construeren, omdat zij achterstand, achterstelling of ongelijkheid ervaren in verhouding tot anderen of in verhouding tot hun eigen verwachtingen. Deze deprivatietheorie is goeddeels achterhaald.¹¹⁷ De sociologische *link tussen armoede, achterstelling en gevoeligheid voor radicalisering of geneigdheid tot extremisme*,¹¹⁸ al dan niet als gevolg van de mondialisering van handel, mobiliteit en informatieuitwisseling die economische, culturele en ideologische verschillen en ongelijkheden scherp zichtbaar maakt,¹¹⁹ is weliswaar plausibel. Of absolute deprivatie van invloed is op militant radicalisme, extremisme en terrorisme is nog onderwerp van debat.¹²⁰

Dat een werkelijke of gepercipieerde relatieve achterstandspositie het ontstaan van sociale bewegingen stimuleert en bij kan dragen aan het proces van radicaliseren wordt echter nauwelijks bestreden. Specifiek met het oog op moslimradicalisme en – extremisme is dat recent voor de situatie in enkele Franse steden trouwens ook aangetoond door Belaala.¹²¹ Desondanks is dergelijk empirisch materiaal dun gezaaid, zodat de hypothese dat armoede en (ervaren) achterstelling radicaal of extremistisch gedrag verklaart op zichzelf niet standhoudt. Het is – wederom – niet een voldoende verklaring, omdat ze niet hard maakt waarom sommige mensen zich wel en anderen zich niet organiseren, sommige individuen radicaliseren en anderen niet.

Achtergesteld zijn is een negatieve emotie. Men voelt zich een maatschappelijke paria, met een verhoogd risico op financiële problemen, een minder aantrekkelijke

115 Sageman 2004.

116 Twenge et al. 2001.

117 Morrison 1978; Jenkins & Perrow 1977.

118 Schmid 1983; Harmon 2000; Hasisi & Pedahzur 2000; Krueger & Maleckova 2003.

119 Maya, Eander & Ungar 2002.

120 bijvoorbeeld: Brock Blomberg et al. 2004a, 2004b; Krueger & Maleckova 2003.

121 Belaala 2008.

woning en woonbuurt, gezondheidsproblemen, een onzekere toekomst, en een gemis aan waardering van anderen. In de praktijk gaat ervaren achterstelling vaak gepaard met daadwerkelijke discriminatie. Daar gaat dreiging van uit die op diverse terreinen tot uitdrukking komt.¹²² Veel sociaal-psychologisch onderzoek, zoals te vinden in een kwantitatieve samenvatting van meer dan 500 studies door Pettigrew en Tropp,¹²³ wijst op de negatieve werking die ervaren achterstelling heeft op de eigen groep en de relatie tot de anderen. Pettigrew en Tropp lieten ook zien welke rol de reductie van dreiging en angst speelt in het contact met anderen, in de empathie, het begrip, en het zich in de ander kunnen verplaatsen. Toegenomen kennis die het contact met leden van de andere groep opleverde, speelde overigens een geringe rol.¹²⁴ Kennis kan emotie kennelijk niet neutraliseren.

Een relevant onderscheid in relatieve deprivatie theorieën is het verschil tussen persoonlijke en groepsdeprivatie. In het eerste geval vergelijkt men zichzelf als individu met andere vergelijkbare individuen, meestal binnen de eigen groep. In het tweede geval vergelijkt men zichzelf als groepslid of de eigen groep met leden van een andere groep of met die andere groep. Uit deze vergelijkingen vloeit beeldvorming voort over zichzelf en de eigen groep enerzijds, over de andere groep anderzijds. Negatieve groepsoordelen kunnen een voedingsbodem zijn voor radicalisering. Marokkaanse Nederlanders schrijven aan Nederlanders bijvoorbeeld opvallend negatieve opvattingen over henzelf toe. De factor opleiding was nauwelijks van invloed op dat negatieve beeld, maar het blijkt wel samen te hangen met ervaren sociaaleconomische dreiging ten opzichte van de eigen positie of de positie van moslims in Nederland. Bovendien was het beeld negatiever onder Marokkanen die meer kennis namen van sensationele Nederlandse media.¹²⁵

Sociale bewegingen: organisatietheorieën

Sociale bewegingen hebben behoefte aan organisatie. Daar is materieel, moreel, strategisch en cultureel kapitaal voor nodig, evenals leiderschap. De opkomst en groei van sociale bewegingen hangt samen met *toegang tot politieke besluitvormingsprocessen, instabiliteit van het vigerende politieke systeem, bereikbaarheid van (politiek) machtige gelijkgezinden, of afnemend repressief vermogen van de staat*. De nadruk op het belang van deze verschillende vormen van kapitaal (kennis, geld, media, inzet, solidariteit, interne legitimiteit, steun van elites: 'resource-mobilization theory') verklaart waarom sommige sommige gedepriiveerde of ontevreden groepen zich wel organiseren en andere niet, maar niet waarom sociale bewegingen soms toch succesvol zijn terwijl geld ontbreekt. Klaarblijkelijk is het belang van verschillende vormen van kapitaal situationeel bepaald.

Vanuit de 'structural strain theory' wordt daarnaast nog gewezen op het belang van 'precipitating factors' als katalysator en motivator voor de vorming van sociale

122 Bovenkerk & Breuning-van Leeuwen 1978; Bond, DiCandia & McKinnon 1988; Jussim & Harber 2005; Van der Vliet 2005; Dagevos 2001; Weijters & Scheepers 2003.

123 Pettigrew & Tropp 2006.

124 Pettigrew & Tropp 2008.

125 Jaspers & Lubbers 2005; Van der Pligt & Koomen 2009.

bewegingen.¹²⁶ Recenter onderzoek heeft laten zien dat (*ervaren*) *onderdrukking door, of (gepercipieerde) onrechtvaardige behandeling door overheden* motieven zijn om aansluiting te zoeken bij extremistische of terroristische groepen.¹²⁷ Maar een voldoende verklaring biedt de factor 'onderdrukking' niet.¹²⁸ De 'political process theory' benadrukt het belang van kansen op het politieke speelveld en de rol van gelijkgestemde elites.

Sociale bewegingen: de factor cultuur

Kritiek op deze benaderingen van de 'social movement theory' kwam uit de hoek van de cultuurstudies, omdat de factor cultuur onderbelicht bleef. Vanuit de 'culture theory' is juist benadrukt, dat sociale bewegingen mobiliserend en organiserend vermogen kunnen ontwikkelen vanwege de *constructie van een 'injustice frame'* dat niet alleen de problemen waartegen een groep zich afzet onderstreept, maar tevens wat de groep kan doen om die problemen te lijf te gaan. Het proces van 'framing' diagnosticeert, schetst een toekomstbeeld en motiveert tot actie.¹²⁹ Relevante factoren hierbij zijn machtsafstand, het gewicht dat men hecht aan eer en tolerantie. Sommige factoren worden beïnvloed door de sociale en economische context, waarbij verharding en minder tolerantie voor onzekerheid toeneemt bij een achteruitgang van de sociaaleconomische omstandigheden¹³⁰.

Sociale bewegingen zijn dynamisch en bestaan uit een complex systeem van persoonlijke relaties, belangen en percepties. De 'social movement theory' richt zich tegenwoordig vooral op de analyse van *leiderschap, subgroepen en de interactie daartussen, de mobilisatierepertoires* (en de situationeel bepaalde mogelijkheden daartoe), het *proces van 'framing' en de discours die daaruit ontstaan*.¹³¹ Die discours beoogen de legitimiteit of de betrouwbaarheid van de 'tegenstander' in diskrediet te brengen en met een beroep op emotie de legitimiteit van de eigen doelen en de eigen groepsidentiteit te benadrukken, solidariteit en een gevoel van uniciteit te creëren, zoals Wiktorowicz met betrekking tot islamistische c.q. jihadistische sociale bewegingen heeft laten zien.¹³² Toch ligt de nadruk niet uitsluitend op informele processen. Eerder onderzoek maakte duidelijk dat onderzoek naar het organiserend vermogen van islamitisch activisme en extremisme zowel de formele als de informele manieren van organiseren moet verdisconteren, omdat anders een overtrokken, monolithisch beeld ontstaat van informele netwerken en hun invloed op de samenleving.¹³³

De invloed van de 'culture theory', ten slotte, blijft evident in de 'social movement theory'. Het accent ligt op de empirische onderbouwing van de emotieve en

126 Smelser 1962.

127 Crenshaw 1986; Taylor & Quayle 1994; Post, Sprinzak & Denny 2003.

128 Silke 2003.

129 Ryan & Gamson 2006.

130 Van der Pligt & Koomen 2009.

131 Tilly 1978; McAdam, McCarthy & Zald 1996. Wiktorowicz 2001; idem 2004. Della Porta 1992. Goodwin, Jasper & Polletta 2000.

132 Wiktorowicz 2005.

133 Wiktorowicz 2001; Wiktorowicz 2004.

cognitieve mechanismen, de causaliteit daarvan en de wijze waarop die de ontwikkeling van individuele en collectieve identiteit beïnvloedt.

Sociale bewegingen: 'conflict theory'

Vanuit de 'conflict studies' – een aandachtsgebied dat dikwijls leunt op de 'social movement theory' – is voorts duidelijk geworden dat het gebruik van geweld en repressie om sociale bewegingen te beteugelen averechts werkt en militante reacties oproept. Groepen die deel uitmaken van sociale bewegingen tenderen naar zelfisolement als zij zich proberen te beschermen tegen overheidsingrijpen.

2.5.3 Criminologische inzichten

Vanuit de criminologie als object- en omgevingsdiscipline, die in zijn methodologie en in zijn aandachtsgebieden per definitie te maken heeft met de omgeving waarin het (criminele) 'ik' de motivatie en de gelegenheid ontwikkelt om een doel of doelwit te bereiken, is een aantal voor het radicaliseringsonderzoek relevante theoretische inzichten en empirische bevindingen te destilleren. We laten die hierna kort de revue passeren.

'Defiance theory'

De uit de criminologie afkomstige 'defiance theory' helpt verklaren hoe straffen of andere repressieve interventies de prevalentie van misdrijven kunnen verhogen in plaats van verlagen.¹³⁴ De kern van deze theorie is dat als onterecht, niet legitiem, of excessief ervaren 'gerechtigheid' averechts werkt, omdat hierdoor de dader of dergroep niet het schaamtegevoel ontwikkelt dat hem zou moeten doen afkeren van (herhaalde) misdaad, maar juist een gevoel geeft van 'defiant pride' in het deviante gedrag. Ervaren discriminatie – of die nu werkelijk aan de orde is of niet – in de manier waarop individueel of groepsgedrag wordt gecorrigeerd door de ander of de andere groep versterkt het ongewenste gedrag.

Vertaald naar voedingsbodems voor radicalisering biedt de 'defiance theory' inzicht in de manier waarop specifieke groepen in de samenleving zich bij het uiten van hun overtuigingen, bijvoorbeeld in maatschappelijke opvattingen of in zichtbaar gedrag, op een andere manier bejegend kunnen achten dan andere groepen met vergelijkbare afwijkende opinies of gedragsuitingen. Een interessante casus is bijvoorbeeld de uiteenlopende wijze waarop wordt omgegaan met islamitische en christelijke orthodoxie in Nederland.¹³⁵

134 Sherman 1993.

135 Balogh et al. 2009.

Criminele carrières

Extremisten en terroristen lijken, zoals we hierboven al aanstipten, psychologisch gezonder en stabiel(er) dan (andere) gewelddadige criminelen.¹³⁶ In de wetenschappelijke literatuur wordt dikwijls een onderscheid gemaakt tussen terrorisme en (georganiseerde) criminaliteit. Het zouden twee verschillende vormen van criminele activiteit zijn, waarbij de ene gericht is op economisch gewin, de andere op ideologische doelen en beïnvloeding van het politieke systeem.¹³⁷

Dit inzicht staat echter onder druk. Diverse onderzoeken wijzen op een (toenemende) versmelting van terrorisme en georganiseerde criminaliteit, dan wel op de vermenging tussen beide.¹³⁸ Als oorzaken wijzen deze auteurs op globale politieke en economische omstandigheden die terrorisme en georganiseerde criminaliteit in elkaars vaarwater hebben gebracht, op een aantal structurele overeenkomsten in de aard van de organisatie die samenwerking plausibel maken, en op overeenkomsten in het type persoonlijkheid dat zich tot terrorisme of georganiseerde criminaliteit voelt aangetrokken.¹³⁹

In hun analyse van de verbanden tussen terrorisme en georganiseerde criminaliteit wijzen Bovenkerk en Chakra voor wat overeenkomsten in de aard van de organisaties betreft op de staat als vijand, de rechtshaving in het bijzonder, op de heimelijkheid van de operaties en de infrastructuren, alsmede op de netwerken van boven- en onderwereld die terroristische en criminele organisaties gebruiken. Voorts noemen zij tactische overeenkomsten in de aard van de activiteiten en het gebruik van geweld. Wat betreft de overeenkomst in het type persoonlijkheid onderstegen de auteurs dat beide soorten organisaties rekruteren uit dezelfde bevolkingssegmenten: mensen die sociaal, cultureel en politiek gefrustreerd zijn, geneigd zijn om risico's te nemen en neerkijken op de normaliteit van de samenleving. Terroristen komen overigens veelal uit middenklasse gezinnen, terwijl deelnemers aan criminele organisaties uit de lagere sociale strata lijken te stammen. Ten slotte melden Bovenkerk en Chakra overeenkomsten in leiderschap en de manier waarop tegen leiders wordt aangekeken.¹⁴⁰

Onderzoek naar criminele carrières van personen die gevoelig blijken te zijn voor radicalisering staat in Nederland nog in de kinderschoenen. Nader onderzoek is hier beslist nodig. Toch zijn er empirische aanwijzingen dat er verband is tussen criminele carrière en radicalisering. Een aanzienlijk deel van het beperkte aantal moslims die in Nederland zijn vervolgd voor aanslagen of pogingen tot extremistische activiteiten blijkt *criminele antecedenten* te hebben. Het betreft dan met name commune criminaliteit of uitingsdelicten. Uit buitenlands onderzoek blijkt dat gevangenen in toenemende mate het toneel van rekrutering van activisten en extremisten zijn.¹⁴¹ Voor de Nederlandse situatie ontbreekt het aan onderzoeksgegevens, maar er is geen reden

136 Loza, 2007; Rogers et al. 2007; Silke 2008.

137 Schmid 2004; Naylor 2002.

138 Schmid 2004; Laqueur 1999; Williams & Savona 1995; Williams & Godson 2002; Schweitser 2002; Makarenko 2001 en 2003.

139 Voor een overzicht: Bovenkerk & Chakra 2006.

140 Ibidem.

141 Neumann & Rogers 2007; Cilluffo, Cardash & Whitehead 2007.

te veronderstellen dat de situatie hier sterk afwijkt van die in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk of Frankrijk. Ook dit is een duidelijke empirische aanwijzing voor raakvlakken tussen criminele carrières en radicalisering.

Criminaliteit, etniciteit en cultuur

Een belangrijk inzicht dat we, in het kader van onderhavige studie, ten slotte nog aan de criminologische discipline kunnen ontleenen, is dat criminaliteit niet bij voorbaat als een probleem met een etnische of culturele dimensie moet worden gezien. Uit de criminologische literatuur is genoegzaam bekend dat een *lage sociaaleconomische status* een noodzakelijke voorwaarde vormt én het *ontbreken van sociale controle* een voldoende voorwaarde om (in onderlinge samenhang) hoge niveaus van criminaliteit onder etnische groepen te verklaren.¹⁴² Etniciteit en cultuur spelen een rol. Er is ongetwijfeld sprake van culturele variatie.¹⁴³

Een vergelijkbare redenering lijkt van toepassing op het ontstaan van voedingsbodems voor radicalisering en extremisme.¹⁴⁴ Een lage sociaaleconomische status en het ontbreken van sociale controle voeden frustratie en frustratiecumulatie. Op zichzelf leidt dat niet tot radicalisering. Etniciteit, cultuur, religie of seculiere geloven zijn evenmin als autonome factoren van invloed op het proces van radicaliseren, maar wel als dragers van of – zoals we eerder schreven – vehikels voor de constructie van een ‘tegenwereld’, zowel op individueel als op groepsniveau. Ze helpen – om in de terminologie van de criminologische gelegenheidstheorie te blijven¹⁴⁵ – de ‘motivatie’ ontwikkelen en versterken om de ‘gelegenheid’ te creëren een radicaliseringsproces te blijven doormaken. Maar die vehikels zijn alleen effectief als die ‘tegenwereld’ gegrond is, dat wil zeggen: indien er sprake is van niet cultuur-, religie-, of etniciteitspecifieke factoren als (ervaren) sociaaleconomische of onderwijsachterstanden, sociaal isolement, ervaren politieke en culturele ontworteling, of een relatief hoge mate van blootstelling aan (seksespecifiek) geweld thuis of op straat. De *concrete externe context en de interne ‘constructie’ van generationaliseerde en geobjectiveerde frustratiecumulatie moeten samenvallen* om een voedingsbodem voor radicalisering te kunnen laten ontstaan.

2.5.4 Samenvatting

De meest beknopte samenvatting van het literatuuronderzoek luidt: net zomin als er één bron, een fundamentele oorzaak of een eenduidige verklaring voor geweld is aan te wijzen,¹⁴⁶ bestaat er een eenduidige, in zichzelf voldoende voorwaarde die radicalisering of extremisme kan verklaren. Er is onvoldoende empirische onderbouwing voor vrijwel alle psychologische theorieën. Ook voor sociologische en criminologische theorieën is de empirische ondersteuning die de totstandkoming en/of

142 Hagan & Peterson 1995; Sampson & Laub 1993.

143 Bovenkerk 2009.

144 Zie ook: Coolsaet 2005.

145 Cohen & Felson 1978.

146 Achterhuis 2008.

ontwikkeling van radicaliserend en extremistisch gedrag zouden kunnen verklaren nog beperkt.¹⁴⁷

Met het oog op de niveaus waarop de geneigdheid om te radicaliseren aan de orde kan zijn, laat het literatuuronderzoek zien dat radicalisering op gemeenschapsniveau of bij fracties van een (etnische) gemeenschap (leeftijd, familie, clan, et cetera) onderbelicht blijft. Over radicalisering bij individuen en over de groepsprocessen die hierbij een rol spelen, is beduidend meer kennis beschikbaar.

In de literatuur passeren tal van plausibele factoren de revue. Vanuit psychologische analyses is – in grote lijnen – gewezen op persoonskenmerken als (i) een sterke *afectieve valentie* ten aanzien van ideologische of religieuze kwesties; (ii) *intrinsieke drijfveren* (als ervaren onderdrukking, vernedering, vervolging, hang naar erkenning en identiteit, trots en wraak, of de neiging om agressie diep van binnenuit tot uitdrukking te brengen) die een individu onderscheiden van de grote meerderheid die alleen die sterke affectieve valentie hebben; (iii) een *beperkte cognitieve flexibiliteit*, met een lage tolerantie voor compromisdenken, en een sterke neiging tot externe attributie van fouten, falen en feilen; en (iv) een vermogen tot *onderdrukking van intuïtieve of rationele morele grenzen en afwegingen* (in het bijzonder met betrekking tot geweldpleging).¹⁴⁸

Vanuit de sociaal-psychologische sociologische en politicologische theorievorming is voorts gewezen op groeps- en organisatiekenmerken als: (i) individuele en collectieve disposities in brede processen van *socialisering* en de werking van *sociale verbanden*, in relatie tot (gepercipieerde) *ontworteling en vervreemding*; (ii) *gevoeligheid voor cognitief-structurende leerprocessen*; (iii) *frustratie-agressie*; en (iv) *gevoeligheid voor deprivatie*; voor het verband tussen armoede, achterstelling en gevoeligheid voor radicalisering of geneigdheid tot extremisme, een verband dat almaar zichtbaarder lijkt te worden; (v) het *organiserend vermogen* van radicale of extremistische bewegingen in relatie tot factoren als de *toegang tot politieke besluitvormingsprocessen*, de *instabiliteit van een politiek systeem*, de *bereikbaarheid van (politiek) machtige gelijkgezinden*, of het *afnemend repressief vermogen van de staat*; (vi) de (ervaren) onderdrukking door, of (gepercipieerde) *onrechtvaardige behandeling door overheden*; (vii) de *constructie van 'injustice frames'*; (viii) de werking van informele en formele processen van *legitimiteits- en identiteitsconstructie* in sociale bewegingen; (ix) en de *neiging tot zelfisollement* van individuen en groepen als reactie op formele weerstand.

Vanuit de criminologische discipline, ten slotte, is aandacht gevraagd voor de wijze waarop (*vertrouwen in*) *sanctiebeleid* een negatieve invloed kan hebben op processen van radicaliseren. Er is gewezen op mogelijke overeenkomsten in de 'drivers' voor criminele en extremistische organisaties, op vergelijkbare manieren van organiseren en werken, alsmede op gelijkaardige *achtergronden en motivaties* van individuen die in criminele of extremistische organisaties actief worden. Bovendien blijken er evidente *raakvlakken tussen criminele carrières en radicalisering* van individuen.

147 Victoroff 2005.

148 Victoroff 2005; Borum 2004; Moghaddam 2005.

Ten slotte biedt de criminologie relevante inzichten in de *parallelle* tussen de oorzaken van crimineel en van radicaal gedrag, en de *relatieve betekenis* van *ethniciteit* en *cultuur* hierin.

De gepresenteerde factoren leveren niet alleen een heterogeen beeld op van wat een voedingsbodem voor radicalisering zou kunnen inhouden. Het is van belang tevens te constateren dat feitelijk geen enkele theorie of empirische analyse afdoend kan verklaren wat een militant radicaal nu juist militant of extremistisch maakt. Geen van de factoren kan op zichzelf staan als kenmerk of verklaringsgrond. Het zijn *geen voldoende voorwaarden*. De factoren hangen samen, in wisselende constellaties, contextueel en situationeel, die alleen vanuit verschillende, soms conflicterende, soms aanvullende visies zijn te begrijpen.

3 Factoren op interactieniveaus

Het model dat hierboven is gepresenteerd, impliceert dat er – met het oog op voedingsbodems voor radicalisering op gemeenschapsniveau – twee interactieniveaus van betekenis zijn: (i) de interactie tussen maatschappelijke ‘context’ en voedingsbodem; en (ii) de interactie tussen de vraag-aanbod relatie en de voedingsbodem. Het derde interactieniveau: de relatie tussen vraag en aanbod is een individueel proces, ook al speelt het zich dikwijls in groepsverband af, en is daarom minder relevant voor het ontstaan van radicalisering op gemeenschapsniveau.

Hierna brengen we de belangrijkste factoren in kaart die uit de bestudeerde literatuur naar voren komen.

3.1 Interacties tussen maatschappelijke context en voedingsbodem

De voedingsbodem voor radicalisering is een expansievat van culminerende frustraties. Die frustraties komen ergens vandaan. Hier bespreken we factoren in de maatschappelijke context die kunnen bijdragen aan de vorming van een voedingsbodem voor radicalisering op gemeenschapsniveau.

3.1.1 *Relaties tussen internationale, nationale en lokale ontwikkelingen*

In een globaal kader wordt dikwijls gewezen op een drietal, elkaar onderling conditionerende trends die een context vormen voor de (mogelijke) ontwikkeling van militant radicalisme en de extremistische of terroristische uitwassen daarvan. Het betreft, ten eerste, de mondialisering van handel, mobiliteit en informatie-uitwisseling die economische, culturele en ideologische verschillen en ongelijkheden tussen bevolkingsgroepen en tussen fracties binnen bevolkingsgroepen scherp zichtbaar maakt. Een tweede contextuele trend is de opkomst van religieus fundamentalisme dat zich als alternatief posteert voor het liberale markteconomische, het democratische en het seculiere denken. Ten derde wijst men op de privatisering en relatief makkelijke beschikbaarheid van wapens. Over de concrete werking van deze trends in een nationale of lokale context bestaat echter onenigheid.¹⁴⁹

Uit de literatuur komt naar voren dat op internationaal niveau de wijd verbreide opvatting dat het Westen een *strijd tegen de islam* voert, meer concreet de Westerse politieke en militaire inmenging in het Middenoosten of elders in de (islamitische) wereld, een factor is die het ontstaan van een voedingsbodem voor radicaliseren kan versterken.¹⁵⁰ In de literatuur wordt dikwijls op ‘*zwakke staten*’ gewezen als bron van extremisme en terreur. Te denken valt aan Afghanistan, Pakistan, of Somalië. Het zijn echter niet per definitie zwakke staten waar radicalisme en terreur zich concentreren.

149 Hoffman 1998; Laqueur 1999; Enders & Sandier 2000; Gunuratra 2002; Stern 1999; De Graaff 2009.
150 Pape 2006; Bakker & Veldman 2007.

Met betrekking tot islamitisch radicalisme blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek, dat:¹⁵¹ 'the source of radical Islamic terrorism may reside less in state weakness in the Middle East than in the alienation of de-territorialized Muslims in Europe'. Zwakke staten kunnen een context bieden als 'safe haven' voor transnationale terroristische en criminele activiteiten, maar er is geen noodzakelijk verband. Een te specifieke focus hierop als oorzaak voor transnationaal terrorisme gaat voorbij aan de bredere structurele context waarin 'state failure' zich ontwikkelt.¹⁵²

Op nationaal en lokaal niveau wordt in de literatuur verwezen naar factoren als de *gebrekkige integratie* van moslims, naar hun *haperende politieke participatie*, naar de beperkte of moeilijk beheersbare *kwaliteit van socialisatiecontexten* (gezin, familie, 'peers', eigen maatschappelijk middenveld, et cetera), en naar het *vóórkomen van discriminatie*. Discriminatie en *stigmatisering van religieuze overtuigingen* zijn factoren die tot gevoelens van vernedering en frustratie, tot 'occidentalisme' en vijandschap kunnen leiden.¹⁵³ Radicalisering onder islamitische jongeren, bijvoorbeeld, is een mondiaal fenomeen en vergt voor een goed begrip dan ook een internationaal perspectief. Maar het gaat te ver, zoals De Wijk in *Trouw* (30 juni 2006) suggereerde, om de lokale (sociaaleconomische) context als irrelevant te beschouwen. De lokale worteling van een dergelijk mondiaal fenomeen bepaalt namelijk de mate waarin jongeren gevoelig worden voor radicalisering en de uitingsvormen die dit proces krijgt. Op lokaal niveau, bijvoorbeeld onder jonge moslims die in meer of mindere mate gevoelig zijn voor radicalisering, is men zich terdege bewust van internationale en nationale ontwikkelingen, maar die vertaalt men vervolgens naar hun eigen individuele positie en de positie van de groep of (sub)cultuur waartoe zij zich rekenen op de plaats waar ze wonen, naar school gaan, of werken.¹⁵⁴

Van belang hierbij is, dat de lokale worteling van een mondiaal fenomeen als radicalisering niet alleen samenhangt met verwijzingen naar internationale en nationale ontwikkelingen die een groep of gemeenschap 'framen', maar tegelijkertijd ook met de manier waarop individuen en groepen binnen (etnische) gemeenschappen aankijken tegen hun landen van herkomst en hun vestiging in Nederland. De *politieke situatie in landen van herkomst* (en de invloed hiervan op familieverbanden ter plaatse), de *ervaren verbinding met clans of stammen* binnen gemeenschappen, de persoonlijke *ervaringen van hun (gedwongen) migratie*, of de *vestigingsgeschiedenis in het land van aankomst* (i.c. Nederland) zijn factoren die de gebrekkige integratie en participatie, of ervaren discriminatie beïnvloeden en op lokaal niveau aan de verscherping van ervaren achterstand of achterstelling kunnen bijdragen.

In de literatuur is er overigens geen draagvlak meer voor theorieën van absolute deprivatie als een causale economische factor voor radicalisering. Hoewel de meningen hierover verschillen, lijkt de ervaring van een werkelijke economische achterstandssituatie wel degelijk zijn weg te vinden in de narratieve identiteitsconstructies van

151 Patrick 2007, p. 653.

152 Bilgin & Morton 2004.

153 EUCM 2006; ECRI 2008; Veldhuis & Bakker 2007; Buruma & Margalit 2004; Moors 2008.

154 De Koning 2008 en 2009; Sloopman & Tillie 2006; Buijs, Demant & Hamdy 2006; Meijer 2009.

radicaliserende individuen en groepen: *relatieve deprivatie als een 'fait accompli' ervaren*, kan een contextuele factor zijn die een voedingsbodem voor radicalisering op gemeenschapsniveau kan doen ontstaan.

De voedingsbodem voor radicalisering op gemeenschapsniveau ondergaat invloeden van mondiale en nationale trends, maar krijgt met name vorm op lokaal niveau.

3.1.2 *Verscherping van verschillen: het ontstaan van een 'tegenwereld'*

Bij het mobiliseren van frustraties tot een voedingsbodem voor radicalisering dient er sprake te zijn van een concrete maatschappelijke context waarop die voedingsbodem zich voedt en ontwikkelt.

In Nederland behoren eenoudergezinnen, arbeidsongeschikten en mensen met een slechte gezondheid verhoudingsgewijs tot de 'meest uitgesloten' in de samenleving. Hetzelfde geldt, zij het in iets mindere mate, voor allochtonen, werklozen en personen met een laag huishoudinkomen. Ook blijken factoren als een laag opleidingsniveau en een beperkt taalvermogen sociale uitsluiting te versterken. Bovendien blijkt dat groepen mensen met 'ongunstige' kenmerken in Nederland meer op afstand staan dan elders. Vergeleken met andere landen in Europa zijn de maatschappelijke verschillen in Nederland groter dan verwacht.¹⁵⁵ Voorts zijn er aanwijzingen dat in onderwijs, politiek, politieële handhaving en justitiële straftoebedeling het 'meten met twee maten' zich voordoet ten aanzien van niet-westerse allochtonen.¹⁵⁶ Het vermogen, soms de bereidheid van maatschappelijke instellingen om adequaat op specifieke problemen en behoeften van een (etnische) gemeenschap in te (kunnen) spelen, ten slotte, verdient aandacht, enerzijds omdat het soms onvoldoende beschikbaar is ('hebben we de problemen en behoeften, samenhangend met de endogene sociale structuren en culturen van (etnische) gemeenschappen wel in beeld'), anderzijds omdat het bij voorbaat als niet beschikbaar wordt beschouwd ('er is niets voor ons'). De ervaring niet erkend te worden in hulpvragen kan immers leiden tot onbegrip, een gevoel van machteloosheid, of miskennis van een ervaren groepsidentiteit.

Duidelijk is dat bijvoorbeeld sociaaleconomische of onderwijsachterstanden, sociaal isolement in de oude wijken, ervaren politieke en culturele ontworteling, of een relatief hoge mate van blootstelling aan (seksespecifiek) geweld thuis of op straat, niet automatisch tot frustraties leiden die een voedingsbodem voor radicalisering vormen. Anders gezegd, veel aspecten van die concrete maatschappelijke context die een aanleiding zouden kunnen zijn voor een cumulatie van frustratie zijn weliswaar *noodzakelijke voorwaarden*, maar geen *voldoende voorwaarden* voor de vorming van een voedingsbodem voor radicalisering.

Frustraties die samenhangen met een werkelijke of gepercipieerde maatschappelijke achterstand en achterstelling kunnen binnen religieuze groepen of gemeenschappen een extra dimensie krijgen. Het is onmiskenbaar dat de latente vijandigheid jegens 'buitenlanders' en met name jegens moslims is gegroeid. De afgelopen jaren heeft

155 SCP 2004; Evenblij 2007. Zie ook: SCP 2009b.

156 Siesling 2006; Komen & Yesilgöz 2003.

islamofobie zich allengs luider gemanifesteerd en een politiek platform verworven.¹⁵⁷ Wederzijdse contacten tussen 'allochtonen en autochtonen' nemen niet toe en de concentratie van niet-westerse allochtonen in stedelijke achterstandswijken groeit.¹⁵⁸ In het integratiediscours overschaduwde het 'aanpassingsdenken' het 'diversiteitsdenken'.¹⁵⁹ Sinds 2000 is de polarisatie tussen moslims en niet-moslims toegenomen.¹⁶⁰

Dergelijke ontwikkelingen voeden collectieve beelden van interne cohesie binnen de eigen gemeenschap. Die interne cohesie kan daadwerkelijk ontstaan, of de vorm hebben van een 'verbeelde gemeenschap c.q. gemeenschappelijkheid'. Deze beeldvorming ondersteunt de *organisatie van een 'tegenwereld'*: een manier van leven met eigen codes, normen en waarden die beschermt tegen de buitenwereld, de vijandige samenleving die tekort doet en uitsluit. De organisatie van een 'tegenwereld' is een cruciale factor in het ontstaan van een voedingsbodem voor radicalisering op gemeenschapsniveau. Religie kan, zoals gezegd, de vorming van die 'tegenwereld' stimuleren, seculiere ideeënsystemen eveneens, net als vrijwel elke vorm van culturele of etnische groepsidentificatie. De kern is dat het samenvallen van de concrete externe context en de interne 'constructie' van gerationaliseerde en geobjectiveerde frustratiecumulatie cruciaal is voor het ontstaan van een voedingsbodem voor radicalisering.¹⁶¹

3.1.3 *Creatie van frustratie*

Welke contextfactoren dragen bij aan de vorming van een voedingsbodem voor radicalisering op gemeenschapsniveau?

Contextfactoren waarvan wij veronderstellen (vooruitlopend op de empirische bevindingen bij vier kleine etnische minderheden in Nederland) dat ze mogelijk een rol spelen bij het ontstaan van radicalisering, gaan, ten eerste, terug op de *waarneming van ontwikkelingen in het buitenland* (zie paragraaf 3.1.1). Indicatief voor de gevoeligheid voor radicalisering zijn: (i) oordelen over interne ontwikkelingen in het land van herkomst; (ii) de perceptie van nabijheid van internationale conflicten; (iii) de perceptie van het Nederlandse buitenlandse beleid; (iv) oordelen over de (eventuele) Nederlandse militaire of politieke betrokkenheid bij buitenlandse conflicten in het algemeen en conflicten in het land van herkomst (actueel en historisch) in het bijzonder; (v) oordelen over de positie van moslims dan wel etnische groepen in Westerse landen, Nederland in het bijzonder.

Een tweede cluster contextfactoren ziet op het Nederlandse *politieke klimaat* en de *discours* die daar bepalend voor zijn. Als indicatoren noemen we: (i) oordelen over de aard en toon van het publieke debat, de rol van de media en de rol van nationale en lokale politici en gezagsdragers; (ii) de ervaren confrontatie met negatieve beeldvorming, xenofobe of intolerante of discriminerende gedragsuitingen; (iii) de ervaren

157 Bovenkerk 2006; Van Donselaar 2009.

158 RMO 2005; SCP 2009b.

159 De Volkskrant, 23 juni 2007.

160 EUMC 2002; ECRI 2008; Moors et al. 2009.

161 Belaala 2008; Lapeyronnie 2008.

dreiging in de directe persoonlijke omgeving;¹⁶² (iv) de ervaren confrontatie met dubbele standaarden / meten met twee maten; (v) de ervaren mate van politieke vertegenwoordiging; (vi) oordelen over het optreden van overheden (landelijk en lokaal), inclusief politieke en inlichtingendiensten.¹⁶³

Ten derde hangen contextfactoren samen met *sociaaleconomische status* en de manier waarop die status in Nederland wordt ervaren. Indicatief achten wij: (i) ervaren kansen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt; (ii) (de perceptie van) achterstand en achterstelling van de eigen bevolkingsgroep ('peers'); (iii) (de perceptie van) achterstand en achterstelling van de eigen bevolkingsgroep (ouders; grootouders); (iv) (ervaren) participatie en vermogen tot participeren (economisch, sociaal, politiek, cultureel); (v) (gepercipieerde) mate van integratie c.q. insluiting (kunnen, mogen, willen); en (vi) oordelen over persoonlijke toekomst (hoe ver strekt het toekomstperspectief zich uit?).

3.2 Interacties tussen vraag-aanbod en voedingsbodem

De relatie tussen vraag-aanbod en voedingsbodem is complex. Het bestaan van een voedingsbodem kan bijdragen aan het responsief maken van individuen – al dan niet in groepsverband – met prangende vragen over hun positie, status en ontwikkeling in de Nederlandse samenleving, soms zelfs in die mate dat de natuurlijke weerstand tegen het aanbod aan radicaal en/of extremistisch ideeëngoed afbreekt. Dan is sprake van een proces van radicaliseren. Maar het werkt tegelijkertijd ook andersom. Individuen en groepen kunnen zich bedreigd voelen in de manier waarop zij zich in Nederland behandeld en bekeken achten. Dreigingen van welke aard dan ook beïnvloeden de waarneming van en daarmee de houding en emotie van individuen en groepen in een (vermeende) minderheidspositie tegenover de dominante meerderheidsgroep. Veranderingen in de waarneming van en de houding en emotie ten opzichte van de eigen groep kunnen hieruit voortvloeien.¹⁶⁴ Zowel de *beeldvorming over 'de meerderheid' als over 'de eigen minderheidsgroep'* zijn factoren met invloed op het ontstaan van een voedingsbodem voor radicalisering.

Dreigingen kunnen realistisch zijn, te maken hebben met de (geringe) waardering voor de eigen groep (door anderen of binnen de eigen groep zelf), of symbolisch. Vertrouwde zekerheden zijn er dan weinig en het aantal keuzemogelijkheden is

162 Gepercipieerde dreiging: het besef van gebrekkige persoonlijke controle, het besef dat men zijn sociale omgeving en uitkomsten niet meer in de hand heeft, dat de sociale wereld chaotisch is en uit toevalligheden bestaat (Kay et al. 2008) kan bijdragen aan groepsidentificatie. Vanuit een sterke behoefte aan persoonlijke controle en zekerheid zullen mensen die zich niet of weinig 'in control' ervaren, externe systemen van controle, zoals kerk en godsdienst, staat en regering, extra vertrouwen en waarderen. In dit licht is de stabiliteit en het organiserend vermogen van diverse socialisatiecontexten (gezin, school, werk, et cetera) een factor van belang, niet alleen de werkelijke, maar ook de ervaren stabiliteit. De rol van de overheid om die (ervaren) stabiliteit mogelijk te helpen maken, is evident. Uit de literatuur blijkt dat een overheid moet worden gezien als dienaar van de belangen van zijn onderdanen. Een staat die onverschillig of vijandig staat (of geacht wordt te staan) tegenover zijn onderdanen kan niet de zekerheid van zijn onderdanen bevorderen. Ervaren fracties van (etnische) gemeenschappen weinig zekerheid, dan kan een proces op gang komen van het scheppen van een eigen 'tegenwereld' (zie paragraaf 3.1.2).

163 Kay et al. 2008.

164 Van der Pligt & Koomen 2009.

groot. De gevoelde achterstelling en discriminatie veroorzaken twijfel over wie men is en hoe men wordt gewaardeerd. Verschillen in godsdienst en cultuur brengen bijvoorbeeld twijfel en onduidelijkheid over wat te geloven en hoe als gelovige in een seculiere samenleving te leven zonder eigen overtuigingen geweld aan te doen. Gepercipieerde negatieve beeldvorming over de eigen groep voedt twijfel over de eigen identiteit, die van de groep en diens ontwikkeling in de toekomst. Dreigingen kunnen tegelijkertijd ook de groepscohesie stimuleren, er komt meer waardering voor het eigen leiderschap en meer interne groepsdruk en –controle.¹⁶⁵ Indien men zich bedreigd waant door de meerderheidsgroep, kunnen ook ‘onschuldige’ anderen – als behorend tot die meerderheidsgroep – doelwit van disaffectie worden.¹⁶⁶

Deze dreigingen variëren tussen groepen. Het zijn gebeurtenissen of processen die mensen als negatief en kwetsend ervaren, of men die nu werkelijk meemaakt of alleen van horen zeggen kent. Dergelijke gebeurtenissen, dus ook de genoemde dreigingen, leiden vaak tot frustratie en een negatief affect of dissatisfactie met gevoelens van bezorgdheid en vrees. Deze negatieve affecten liggen ten grondslag een opvlammende emoties als boosheid en woede, of agressief gedrag.¹⁶⁷ Indicatief hiervoor is een plotse en diepgaande verandering van emoties bij: (i) de waarneming van een ‘eigen’ gemeenschap van gelijkgezinden; (ii) de waarneming van bedreigingen van die gemeenschap van gelijkgezinden; (iii) de ervaren positie die de (etnische) gemeenschap waarvan men deel uitmaakt inneemt in de Nederlandse maatschappij; en (iv) de ervaren positie die men binnen die (etnische) gemeenschap inneemt.

3.2.1 *Cumulatie van frustraties*

Logischerwijs zijn op het interactieniveau van voedingsbodem en vraag-aanbod dezelfde contextfactoren aan de orde als we hierboven formuleerden. Het verschil is echter dat enerzijds *cumulatie van frustraties* een rol speelt en anderzijds andere vormen c.q. processen van *toebedeling van oorzaken* aan de orde zijn. In beide gevallen is er sprake van een individueel en een collectief of groepsaspect. De voedingsbodem bestaat uit tijd- en discoursgebonden configuraties.

Onder cumulatie van frustratie verstaan we het proces waarbij gerationaliseerde en geobjectiveerde gevoelens en ervaringen – voortkomend uit werkelijke dan wel gepercipieerde dreigingen of ‘misstanden’ met betrekking tot de eigen groep of het eigen individuele leven – die vanuit een onmachtpositie vertaald worden naar een handelingsperspectief. Een groeiend aantal of een steeds ingewikkelder cumulatie van frustraties kunnen, in wisselende configuraties, tot een voedingsbodem leiden die individuen – al dan niet in groepsverband – met prangende vragen over hun positie, status en ontwikkeling in de Nederlandse samenleving zodanig receptief kunnen maken voor het aanbod aan radicaal en/of extremistisch ideeëngoed, dat hun natuurlijke weerstand hiertegen afbreekt. Dan is sprake van een proces van radicaliseren.

165 McCauley & Moskalkenko 2008; voor een concrete casus: Balogh et al. 2009.

166 Stenstrom, Lickel, Denson & Miller 2008.

167 Van der Pligt & Koomen 2009.

3.2.2 Toebedeling van oorzaken

De cumulatie van frustraties gaat gepaard met een vorm van toebedeling van de oorzaken van 'misstanden' die het potentieel radicaliserende individu zelf involveert. Centraal staan wij-zij vragen. In dit proces van toebedeling speelt de constructie van individuele identiteit en groepsidentiteit een belangrijke rol. Ideologische of religieuze standpunten krijgen harde randen, als gevolg van persoonlijk gevoelde ervaringen van 'buitenspel' staan of gezet worden, niet erkend worden. Het is een proces dat, zoals hierboven een aantal keren is toegelicht, kan uitmonden in de creatie van een 'tegenwereld'.

Indicatief voor dit proces zijn, aanvullend op de indicatoren van 'frustratiecreatie': (i) de behoefte aan vaststelling van de eigen identiteit; (ii) de behoefte aan vaststelling van de identiteit van de eigen gemeenschap; (iii) de mate van etnische, religieuze, ideologische groepsidentificatie (gevoeligheid voor 'invention of tradition' c.q. 'invention of community'); (iv) ervaren hiërarchie in etnische identiteit, identiteit als burger, religieuze identiteit; (v) ervaren hiërarchie in individuele of collectieve geloofsbeleving; (vi) ervaren hiërarchie in individuele of collectieve identiteit; (vii) ervaren behoefte aan status, *empowerment* en zelfverwezenlijking; (viii) ervaren behoefte aan kader, structuur, discipline; (ix) ervaren behoefte aan verandering; (x) oordelen over (de waarachtigheid van) de eigen religiositeit c.q. overtuiging; (xi) oordelen over (de waarachtigheid van) de religiositeit c.q. overtuiging van anderen; (xii) de mate waarin men zich iets aantrekt of iets aanneemt van personen buiten de eigen gemeenschap; (xiii) de mate waarin men zich iets aantrekt of iets aanneemt van personen binnen de eigen gemeenschap.

3.3 Vraag en aanbod: individueel parcours?

De relatie tussen vraag en aanbod in het proces van radicaliseren is bij uitstek gesitueerd op het niveau van individuele psychologische weerbaarheid of weerstand tegen het aanbod én de strekking van militant radicale en extremistische ideeën en handelwijzen. Als zodanig vormt het geen interactieniveau met factoren die een voedingsbodem op gemeenschapsniveau kunnen verklaren.

Toch verwijzen we hier kort naar dit onderdeel van het gebruikte model, omdat de vraag-aanbod relatie per slot van rekening belangrijk is voor het proces van radicaliseren. Er bestaat een omvangrijke literatuur vanuit diverse psychologische disciplines die inzicht biedt in de ontwikkeling van vraagarticulatie bij radicaliserende individuen (al dan niet in groepsverband).¹⁶⁸ Deze literatuur analyseert het afbreken van de natuurlijke weerstand tegen radicaal ideeëngoed en met name tegen extremistische handelingsperspectieven, meestal als gevolg van een persoonlijke of zeer nabije crisiservaring. Het radicaliserende individu raakt dikwijls in een isolement, onthecht zich van collectieve normen en in de democratische rechtsstaat verankerde grenzen, ontwikkelt non-conformistische waarden en denkt met name in doel-middel redeneringen met betrekking tot maatschappelijke afzondering, of het gebruik van

geweld. Een belangrijke factor in dit proces is de geneigdheid tot *'burning bridges'*: het loslaten van de maatschappelijke omgeving, vriendschaps- en/of familiebanden.

Indicatoren voor het ontstaan van spanning op de vraag-aanbod relatie en daarmee op de weerbaarheid tegen extremistisch denken en handelen zijn: (i) het bezit van militant radicale en extremistische gegevensdragers, downloads (bijvoorbeeld van takfir sites op freewebs); (ii) de frequentie van deelname aan specifieke chatfora; (iii) snelle verandering van gebruikelijke gedragspatronen en rituelen, zoals: a) vaker naar een moskee of naar specifieke groepsevenementen gaan, of b) meer en vooral veeleisender manifestatie van religieuze devotie of ideologische overtuiging, of c) een groeiende aandacht voor fysieke ontwikkeling, dan wel d) het verbreken van contacten (vrienden, school, werk), of e) uiterlijke veranderingen; (iv) opvattingen over bijvoorbeeld de 'protocollen van de wijzen van Zion'; (v) het bezoeken specifieke (besloten) manifestaties; (vi) de houding tegenover politieke pluriformiteit, alsmede de motieven voor die houding; (vii) het veranderen van (de persoonlijke) hiërarchie van waarden; (viii) het ontstaan van gevoelens van verplichting jegens nieuwe personen of inspiratiebronnen; (ix) interne attributie van nieuwe rolmodellen.

Het proces van objectiveren of rationaliseren van frustraties, en de cumulatie daarvan evolueert uiteindelijk tot een meer of minder ontwikkeld systeem van extremistische opvattingen die navenant handelen legitimeren ('cognitieve opening').¹⁶⁹ Dat komt dikwijls tot uitdrukking in het rechtvaardigen van geweld, het 'beschuldigen' van anderen omdat ze deel zijn van 'het systeem' dat dreigingen of misstanden in stand houdt (wij-zij denken). Hierachter schuilen psychologische mechanismen als het 'de-humaniseren' van slachtoffers, externe attributie van de verantwoordelijkheid voor extremistische actie bij een hogere macht en het toeschrijven van positieve eigenschappen en morele superioriteit aan de eigen groep (en negatieve eigenschappen aan de andere, de meerderheidsgroep).¹⁷⁰

Onmiskenbaar is dit een individueel parcours, ofschoon radicaliserende individuen in dat proces lange tijd in groepsverband hun opvattingen ontwikkelen. Het voornaamste kenmerk van dit proces is dat het zich vroeg of laat onttrekt aan het collectieve niveau van de eigen (etnische) gemeenschap: het radicaliserende individu lost zijn of haar banden met de gemeenschap, de groep, familie en vrienden ('burning bridges'). Een analyse van factoren die het ontstaan van een voedingsbodem voor radicalisering binnen (etnische) gemeenschappen kunnen verklaren, staat strikt genomen los van dit individuele parcours. Voor het proces van radicaliseren zelf geldt dat echter niet.

3.4 Voedingsbodem voor radicalisering op gemeenschapsniveau

Op basis van het literatuuronderzoek is een aantal factoren geformuleerd die het ontstaan van een voedingsbodem voor radicalisering op gemeenschapsniveau zouden kunnen verklaren. Die voedingsbodem is omschreven als een 'vat vol

169 Wictorowicz 2005: 20-24.

170 Thackrah 2004; Piven 2002; Meertens, Prins & Doosje 2006; Achterhuis 2008.

frustraties', die in wisselende configuraties samenhang krijgen op het niveau van (etnische) gemeenschappen of specifieke fracties binnen die gemeenschappen.

De frustraties hebben enerzijds een collectief karakter c.q. betreffen het collectief en gaan terug op de context van de werkelijke of ervaren achterstand en achterstelling van de (etnische) gemeenschap waarvan men deel uitmaakt. Anderzijds hangen frustraties samen met individuele responsiviteit (al dan niet in groepsverband): een ervaren bedreiging van de eigen positie, identiteit, status en vermogen tot ontwikkeling in de Nederlandse samenleving.

Bij het ontstaan van een voedingsbodem op gemeenschapsniveau spelen dus zowel factoren in de (gepercipieerde) maatschappelijke context (context factoren), als factoren in de waarneming van de *eigen* positie binnen de (etnische) gemeenschap als geheel en binnen de (vermeende) gemeenschap van gelijkgezinden (vraag-aanbod factoren).

Samenvattend kan het ontstaan van een voedingsbodem *op gemeenschapsniveau* met een aantal factoren in verband worden gebracht.

3.4.1 *Ervaren sociaaleconomische status*

De sociaaleconomische status die een (etnische) gemeenschap wordt toegedicht en de manier waarop die status wordt ervaren. Het gaat hierbij enerzijds om werkelijke achterstand, bijvoorbeeld op het gebied van onderwijs, werk, wonen, sociale status, integratie en participatie, alsook om ervaren achterstelling zoals xenofobie, discriminatie en een beperkt toekomstperspectief. Radicalisering zou immers kunnen samenhangen met een sociaaleconomisch zwakke positie in de samenleving, in combinatie met een ervaren gebrek aan rechtvaardige behandeling en ondersteuning van pogingen om die positie te verbeteren.

3.4.2 *Ervaren ruimte voor identiteitsontwikkeling*

Het politieke klimaat in het land van aankomst en verblijf, en de discours met betrekking tot de (waardering van) de (etnische) gemeenschap die daar dominant zijn. Het gaat hier om de hypothese dat radicalisering kan voortkomen uit een gepercipieerde bedreiging van de eigenheid van de (etnische) gemeenschap waarvan men deel uitmaakt. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de mate waarin men zich als groep geaccepteerd en vertegenwoordigd voelt, alsmede om de mate waarin men zich als groep kan identificeren, daar uitdrukking aan kan geven en zich erkend voelt.

3.4.3 *Relatie met land van herkomst*

De waarneming van ontwikkelingen in het buitenland c.q. het land van herkomst en de betrokkenheid daarbij van het land waar men verblijft. Daarnaast is de migratiegeschiedenis van personen of groepen van belang. Een voedingsbodem voor radicalisering kan ontstaan als ontwikkelingen in het land waar men vandaan komt, of waar ouders of grootouders vandaan zijn gekomen, op een negatieve manier in verband worden gebracht met de Nederlandse politiek ten aanzien van herkomstlanden en de discours dienaangaande in de media. Op een persoonlijk niveau kunnen de achtergronden van de migratiegeschiedenis, zoals de aard (vlucht; uitstoting), de redenen

(politiek; religieus; cultureel), of de effecten (oorlogstrauma; statusverlies; relatieve verarming) van migratie een rol van betekenis spelen.

Elk van deze factoren draagt bij aan het gevoelig worden voor radicalisering en kan uitmonden in een proces van frustratiecumulatie, het delegitimeren van het vigerende politieke of rechtssysteem, en het internaliseren van een 'tegenwereld' c.q. een 'in-group identity'.

4 Conclusie

Het onderzoek waarvan deze studie verslag doet, was bedoeld om op basis van een literatuuronderzoek en interviews inzicht te bieden in de factoren die *op collectief niveau* de ontvankelijkheid voor radicalisering zouden kunnen bepalen bij vier relatief kleine (etnische) gemeenschappen in Nederland: de Somaliërs, de Pakistanen, de Koerden (in het bijzonder Koerden uit Turkije) en de Molukkers (in het bijzonder de derde generatie). De keuze voor deze groepen was ingegeven door de behoefte om over elk van deze (etnische) gemeenschappen meer achtergrondkennis te verwerven. Het vergelijken van deze groepen was geen doel op zichzelf.¹⁷¹

Het onderzoek is beschikbaar gemaakt in een *eindrapport* dat een samenvatting bevat van het literatuuronderzoek en het accent legt op de weergave van de empirische bevindingen uit de interviews die met sleutelfiguren in genoemde gemeenschappen zijn gehouden. Onderhavig *deelrapport* bevat een uitgebreidere versie van het literatuuronderzoek; het empirische deel van het onderzoek is hierin niet opgenomen. Uiteraard is omwille van het behoud van context en de leesbaarheid sprake van overlap tussen beide rapporten.

De nadruk ligt in dit deelrapport op de weergave van het literatuuronderzoek. Het literatuuronderzoek onderstreept dat er nog betrekkelijk weinig onderzoek gedaan is naar factoren die het ontstaan van radicalisering *op gemeenschapsniveau* kunnen verklaren. Het accent in wetenschappelijk onderzoek ligt op individuele en groepsfactoren. Dit brengt met zich mee, dat de factoren die de voedingsbodem op het collectieve niveau van bevolkingsgroepen of specifieke fracties van bevolkingsgroepen (leeftijd, familie, clan, et cetera) kunnen helpen verklaren noodgedwongen tamelijk grofmazig moeten worden geformuleerd.

Op basis van het literatuuronderzoek hebben we drie van die factoren in kaart gebracht: (i) de ervaren sociaaleconomische status; (ii) de ervaren ruimte voor identiteitsontwikkeling; en (iii) de relatie met het land van herkomst.

Samengevat gaat het bij de eerste factor om de sociaaleconomische status die een (etnische) gemeenschap wordt toegedicht en de manier waarop die status wordt ervaren. Het gaat hierbij enerzijds om werkelijke achterstand, bijvoorbeeld op het gebied van onderwijs, werk, wonen, sociale status, integratie en participatie, alsook om ervaren achterstelling zoals xenofobie, discriminatie en een beperkt toekomstperspectief. Radicalisering zou immers kunnen samenhangen met een sociaaleconomisch zwakke positie in de samenleving, in combinatie met een ervaren gebrek aan

171 De interviews zijn gehouden in de periode oktober 2008 – ultimo maart 2009. Het literatuuronderzoek is, behoudens enkele belangrijke aanvullingen die de auteurs in de rapportagefase hebben toegevoegd, eveneens ultimo maart 2009 afgesloten.

rechtvaardige behandeling en ondersteuning van pogingen om die positie te verbeteren.

De tweede factor betreft de betekenis van het politieke klimaat in Nederland en de discours met betrekking tot de (waardering van) de (etnische) gemeenschappen. Het gaat hier om de hypothese dat radicalisering kan voortkomen uit een gepercipieerde bedreiging van de eigenheid van de (etnische) gemeenschap waarvan men deel uitmaakt. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de mate waarin men zich als groep geaccepteerd en vertegenwoordigd voelt, alsmede om de mate waarin men zich als groep kan identificeren, daar uitdrukking aan kan geven en zich erkend voelt.

De derde factor concentreert op de waarneming van ontwikkelingen in het buitenland c.q. het land van herkomst en de Nederlandse betrokkenheid hierbij. Daarnaast speelt de migratiegeschiedenis van personen of groepen een rol van belang. Een voedingsbodem voor radicalisering kan ontstaan als ontwikkelingen in het land waar men vandaan komt, of waar ouders of grootouders vandaan zijn gekomen, op een negatieve manier in verband worden gebracht met de Nederlandse politiek ten aanzien van herkomstlanden en de discours dienaangaande in de media. Op een persoonlijk niveau kunnen de achtergronden van de migratiegeschiedenis, zoals de aard (vlucht; uitstoting), de redenen (politiek; religieus; cultureel), of de effecten (oorlogstrauma; statusverlies; relatieve verarming) van migratie een rol van betekenis spelen.

4.1 Voedingsbodem voor radicalisering bij kleine (etnische) minderheden?

Deze drie factoren (en de indicatoren die hieraan ten grondslag liggen) zijn uitgebreid ter sprake gekomen tijdens de interviews met sleutelfiguren uit de Somalische, Pakistaanse, Koerdische en Molukse gemeenschappen. Op grond hiervan kunnen een aantal concluderende opmerkingen worden gemaakt over de mate waarin binnen deze gemeenschappen sprake zou kunnen zijn van een voedingsbodem voor radicalisering. Het mag duidelijk zijn dat deze conclusies bijdragen aan een eerste inzicht in deze kwestie, maar dat er gezien de opzet van het onderzoek geen verstrekkende consequenties of generalisaties aan mogen worden verbonden.

Voor de volledige weergave van deze conclusies verwijzen we expliciet naar het eindrapport. Hier beperken we ons tot enkele hoofdlijnen. De vraag of op het collectieve niveau van (etnische) gemeenschappen een voedingsbodem voor radicalisering waarneembaar is, dient met 'ja' beantwoord te worden. In elk van de vier bestudeerde kleine (etnische) gemeenschappen in Nederland zijn de factoren die wijzen op een potentiële gevoeligheid voor radicalisering van die (etnische) gemeenschappen terug te vinden.

Binnen de Somalische en Pakistaanse gemeenschappen in Nederland is sprake van een zekere groei van de aantrekkingskracht van orthodoxe of fundamentalistische interpretaties van de islam. Jongeren vinden in een rechtzinnige geloofspraxis een manier om hun eigen identiteit vorm te geven, maar van een doorvertaling van dit proces naar het niveau van hun (etnische) gemeenschap lijkt nauwelijks sprake. De

Pakistaanse gemeenschap is sociaaleconomisch tamelijk succesvol en in formele zin goed georganiseerd. Familiebanden zijn sterk. De groeiende manifestatie van salafisme onder Pakistaanse jongeren komt veeleer voort uit die 'gevestigde' positie: men claimt in zekere zin het recht om belijdend moslim te kunnen zijn in Nederland, waarbij in zekere mate ook de 'integratieparadox' een rol speelt. De Somalische gemeenschap kenmerkt zich daarentegen juist door lossere wordende verbanden in organiserende structuren als clans of families. Het organiserend vermogen in formele structuren als verenigingen (en hiermee de participatiegraad in de Nederlandse samenleving) is beperkt. Voor sommige jongeren vervullen het geloof en de geloofsgemeenschap die functie, waarbij frustratie over de slechte sociaaleconomische positie van henzelf, hun ouders of familieleden (die het vroeger in Somalië dikwijls beter hadden dan nu in Nederland), en ook frustratie over het negatieve (politieke) klimaat ten aanzien van moslims de ontvankelijkheid voor een 'radicale' geloofsbeleving versterken. Dat geldt eveneens voor de geconstateerde prevalentie van psychische problematiek in de Somalische gemeenschap, die samenhangt met migratieverleden, oorlogstrauma en de wijze waarop de twee stromen van Somalische vluchtelingen in Nederland zijn opgevangen, verdient aandacht. In engere zin is dit niet een *factor* die een *voedingsbodem* vormt voor radicalisering, maar psychische problematiek zou de ontvankelijkheid voor radicalisering kunnen versterken.

In de (Turks) Koerdische en de (derde generatie) Molukse gemeenschappen zijn geen signalen van religieuze radicalisering aangetroffen. De Koerdische gemeenschap benadrukt niet een religieuze identiteit, maar is vooral politiek georiënteerd. Ook jongeren zijn politiek bewust, vaak ook politiek georganiseerd en voelen zich betrokken bij de 'Koerdische kwestie'. Hier zit strijdbaarheid die als een gevoeligheid voor politieke radicalisering gezien kan worden. De focus van die strijd is 'Koerdistan', de 'Turkse onderdrukking' en de houding van landen als Duitsland ten aanzien van de PKK en de 'Koerdische kwestie', maar niet Nederland. De Molukse gemeenschap maakt een gespleten indruk. Een groot deel van de jongeren van de derde generatie Molukkers in Nederland is goed geïntegreerd, een aanzienlijk deel is weliswaar gericht op Nederland maar blijft sterk achter qua opleidingsniveau en de ontwikkeling van een goede sociaaleconomische positie. Deze verschillen zijn binnen de Molukse gemeenschap herkend als problematisch. Jongeren wijzen er op dat hier een bron van frustratie ligt, die als een proces van 'invention of tradition' (men voelt het 'onrecht' dat eerdere generaties zou zijn aangedaan door de Nederlandse overheid als een 'onrecht' dat henzelf ook bezwaart) de relatie tussen Nederland en de Molukse gemeenschap beïnvloedt. Hier ligt een voedingsbodem voor politieke radicalisering, maar niet op collectief niveau. Het beperkte organiserende vermogen, de gespletenheid van de Molukse gemeenschap in het algemeen en de grote verschillen tussen jongeren in de derde generatie in het bijzonder lijken een dempend effect te hebben.

Kortom, de factoren die een aanwijzing vormen voor het ontstaan van radicalisering op collectief niveau zijn in elk van de vier bestudeerde (etnische) gemeenschappen aanwijsbaar. Er kan daarom gesproken worden van een voedingsbodem voor religieuze of politieke radicalisering. Tegelijkertijd is duidelijk dat het risico dat die voedingsbodem in Nederland op het ogenblik zou kunnen doorontwikkelen tot militant

radicalisme, extremisme en terrorisme *op gemeenschapsniveau* beperkt is. Wel ligt er op dat collectieve niveau voor landelijke en lokale overheden een duidelijke opgave om ervaren achterstelling en frustratie over miskenning serieus tegemoet te treden.

Dankwoord

Bij het schrijven van deze studie en bij het uitvoeren van het onderzoek dat eraan vooraf ging, hebben verschillende mensen ons geholpen. Onze dank gaat allereerst uit naar de voorzitter en de leden van de commissie die het onderzoek heeft begeleid: Frank Bovenkerk (emeritus hoogleraar criminologie aan de Universiteit Utrecht en bijzonder hoogleraar radicaliseringsstudies aan de Universiteit van Amsterdam), onafhankelijk voorzitter van de begeleidingscommissie; Annebregt Dijkman (Ministerie van VROM); Dennis de Hoog later opgevolgd door eerst Jurgen Wander en daarna Arno Breuer (Ministerie van VROM); Saskia Tempelman (Ministerie van BZK); Paul Dercon (Ministerie van BZK); en Puck de Wit (Ministerie van BZK).

Nuttige ondersteuning kregen we van de wervers / tolken: Hussein Adan Igeh, Adnan Kurt en Mohammad Amer. In verschillende stadia van het onderzoek hebben diverse onderzoekers van IVA Beleidsonderzoek en Advies bijdragen geleverd. Dank hiervoor aan Jolijn van Haaf, Jorine de Muijnck en Mireille Jans.

Onze waardering geldt ook de vele gesprekspartners, zoals Somali European Forum (SEF), Iftin, NedSOM, Stichting SMS, 4Women, Fsan, African Sky, VON, Desifusion, MashriQ, Koerdische Arbeiderspartij, Fed KOM, KNCCA, Koerdische vereniging in Arnhem, KSRN, het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers (LSEM), kenniscentrum van het Museum Maluku (MuMa), en Buka Mulu.

Ten slotte is een woord van dank op zijn plaats aan de 82 respondenten. Zij hebben ons deelgenoot gemaakt van inzichten in hun eigen (etnische) gemeenschappen. De auteurs hebben geprobeerd ieders bijdrage recht te doen in de tekst. Eventuele fouten of omissies komen voor hun rekening.

Hans Moors is afdelingshoofd veiligheid en criminaliteit, welzijn en zorg, en senior onderzoeker / adviseur bij IVA Beleidsonderzoek en Advies.

Esther van den Reek Vermeulen is onderzoeker bij IVA Beleidsonderzoek en Advies.

Aangehaalde literatuur

Achterhuis, H. (2008). *Met alle geweld: een filosofische zoektocht*. Rotterdam: Lemniscaat.

Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011 (TK, 2006-2007, 29754, nr. 103).

AIVD (2002). *Rekrutering in Nederland voor de Jihad : van incident naar trend*.

AIVD (2004). *Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde*.

AIVD (2007). *Radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland*.

Akhtar, S. (1999). The psychodynamic dimension of terrorism. *Psychiatric Annals* 29, pp. 350-355.

Albrecht, H.-J. (2001). 'Post-adjudication dispositions in comparative perspective', in : Tonry, M. en Frase, R.S. (eds.). *Sentencing and sanctions in Western countries*. Oxford: Oxford University Press.

Azam, J.-P. (2005). Suicide-bombing as inter-generational investment. *Public Choice*, 122:1, pp. 177-198.

Balogh, L., Siesling, M., Jacobs, M. & Moors, H. (2009). *Eigenheid of Eigenzinnigheid. Analyse van cultuur- en geloofsgerelateerde denkbeelden en gedragsuitingen in de gemeente Ede*. Tilburg: IVA.

Beck, A.T. & Pretzer, J. (2004). A cognitive perspective on hate and violence. In R.J. Sternberg (ed.), *The psychology of hate*. Washington DC: American Psychological Association, pp. 67-85.

Belaala, S. (2008). *Les facteurs de création ou de modification des processus de radicalisation violente, chez les jeunes en particulier*. Parijs: CEIS.

Benet-Martinez, V., Leu, J., Lee, F. & Morris, M.W. (2002). Negotiating biculturalism. Cultural frame switching in biculturals with oppositional versus compatible cultural identities. *Journal of cross-cultural psychology*, 33:5, pp. 492-516.

Berry, J.W. (1990). Psychology of acculturation: Understanding individuals moving between cultures. In: R. Brislin (ed.), *Applied cross-cultural psychology*. Newbury Park: Sage, pp.232-253.

- Berry, J. W. (1992). Acculturation and adaptation in a new society. *International Migration*, 30, pp. 69-85.
- Berry, J.W. (1994). Acculturation and psychological adaptation: an overview. In A. Bouvy, F. van de Vijver, P. Boski & P. Schmitz (eds.), *Journeys into cross-cultural psychology*, Lisse: Swets en Zeitlinger, pp. 129-142.
- Berry, J. (2008). Globalisation and acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*, 32, pp. 328-336.
- Bilgin, P. & Morton, A. (2004). From 'Rogue' to 'Failed' States? The Fallacy of Short-termism. *Politics*, 24, pp. 169-180.
- Blokland, T. (2005). *Goeie buren houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*. Den Haag: Hendrik Gradus Stichting.
- Böhler, B. (2004). *Crisis in de rechtstaat. Spraakmakende zaken, verborgen processen*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Böllinger, L. (1981). Die entwicklung zu terroristischem handeln als psychosozialer prozess: begegnungen mit beteiligten. In: H. Jäger, G. Schmidtchen, and L. Süllwold (eds.), *Analyzen zum terrorismus 2: Lebenslaufanalysen*. Darmstadt: Deutscher Verlag.
- Bond, C.F, DiCandia, C.G. & MacKinnon, J.R. (1988). Responses to violence in a psychiatric setting: the role of patient's race. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 14, pp. 448-458.
- Borgers, M.J. (2007). *De vlucht naar voren*. Den Haag: BJu.
- Borum, R. (2004). *Psychology of Terrorism*. Tampa: University of South Florida.
- Bos, K. van den, Loseman, A. & Doosje, B. (2009). *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme: Onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*. Utrecht.
- Boski, P. (1994). Psychological acculturation via identity dynamics: consequences for subjective well-being. In: A. Bouvy, F. van de Vijver, P. Boski & P. Schmitz (eds.), *Journeys into cross-cultural psychology*, Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Boski, P. (2008). Five meanings of integration in acculturation research. *International Journal of Intercultural Relations*, 32, pp. 142-153.
- Bouhana, N. & Wikström, P.-O. H. (2008). *Theorizing terrorism: Terrorism as moral action. A scoping study*. London: University College.
- Bovenkerk, F. en Chakra, B.A. (2006). Terrorism and organized crime. In: A. Schmid (ed.), *Forum on crime and society*, 4, 1-2, pp. 3-16.

Bovenkerk, F. & Breuning-van Leeuwen, E. (1978). Rasdiscriminatie en rasvoordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt. In: F. Bovenkerk (ed.), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. Meppel: Boom.

Bovenkerk, F. (2006). Islamofobie. In: Donselaar, J. van & Rodrigues, P.R. (eds.). *Monitor racisme & extremisme: zevende rapportage*. Amsterdam : Anne Frank Stichting/AUP, pp. 86-106.

Bovenkerk, F. (2009). *Etniciteit, criminaliteit en het strafrecht*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Bovenkerk, F., Komen, M. & Yesilgöz, Y. et al. (2003). *Multiculturaliteit in de strafrechtspleging*. Den Haag: BJu.

Branscombe, N.R., Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (1999). The context and content of social identity threat. In: N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds.), *Social identity: Context, commitment, content*. Oxford: Blackwell, pp. 35-55.

Brewer, M.B. (2001). Ingroup identification and intergroup conflict: When does ingroup love become outgroup hate? In: R.D. Ashmore, L.J. Jussim, & D. Wilder (eds.), *Social Identity, intergroup conflict, and conflict reduction*. Oxford: Oxford University Press, pp. 17-41

Brock Blomberg, S., G. Hess & A. Weerapana (2004a). Economic Conditions and Terrorism. *European Journal of Political Economy*, 20, 2, pp. 463-478.

Brock Blomberg, S., G. Hess & A. Opanides (2004b). The Macroeconomic Consequences of Terrorism. *Journal of Monetary Economics*, pp.1007-1032.

Bryant, E.T., M.L. Scott, C.J. Golden & C.D. Tori (1984). Neuropsychological deficits, learning disability, and violent behavior. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 52, 323-324.

Buijs, F., Demant, F. & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: AUP.

Bunt, G. (2003). *Islam in the digital age*, Londen/Sterling.

Burleigh, M. (2009). *Bloed en woede. Een culturele geschiedenis van het terrorisme*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Buruma, I. & Margalit, A. (2004). *Occidentalism - The West in the Eyes of Its Enemies*. New York: Penguin Press.

Buruma, Y. (2005). *De dreigingsspiraal. Onbedoelde neveneffecten van misdaadbestrijding*. Den Haag: BJu.

Chorus, J., & Olgun, A. (2005). *In godsnaam: het jaar van Theo van Gogh*. Amsterdam: Contact.

- Choudhury, T. (2007). *The Role of Muslim Identity Politics in Radicalisation (a study in progress)*. Londen: Department for Communities and Local Government.
<http://www.eumap.org/topics/minority/reports/britishmuslims>
- Cilluffo, F.J., Cardash, S.L. & Whitehead, A.J. (2007). Radicalization: Behind Bars and Beyond Borders. *The Brown Journal of World Affairs* 13,2, pp. 113-122.
- Cohen, L.E. & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: a routine activity approach. *American Sociological Review*, 44, 588-608.
- Cole Wright, J. Cullum, J. & Schwab, N. (2008). The cognitive and affective dimensions of moral conviction: Implications for attitudinal and behavioral measures of interpersonal tolerance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 1461-1476.
- Coolsaet, R. (2005). *Al Qaeda; The Myth. The Root Causes of International Terrorism And How To Tackle Them*. Brussel: Academia Press.
- Crayton, J.W. (1983). Terrorism and the psychology of the self. In: L. Z. Freedman & Y. Alexander (eds.), *Perspectives on terrorism*. Wilmington, DE: Scholarly Resources, Inc., pp. 33-41.
- Crenshaw, M. (1981). The causes of terrorism. *Comparative Politics*, 13, pp. 379-399.
- Crenshaw, M. (1986). The psychology of political terrorism. In: M.G. Hermann (ed.), *Political psychology*. San Francisco: Jossey-Bass, pp. 379-413.
- Dagevos, J. (2001). Geblokkeerde loopbanen van allochtonen? De vertegenwoordiging van allochtonen en autochtonen aan de onderkant van de beroepenstructuur. *Gedrag en Organisatie*, 14, pp. 74-88.
- Della Porta, D. (1988). Recruitment processes in clandestine political organizations: Italian left-wing terrorism. *International Social Movement Research* 1, pp.155-169.
- Della Porta, D. (1992). Introduction: On Individual Motivations in Underground Political Organizations. In: Idem (ed.). *Social Movements and Violence: Participation in Underground Organizations*. Greenwich: JAI Press Inc.
- Devine, P.E. & R.J. Rafalko (1982). On terror. *Annals of the American Academy of Political & Social Science*, 463, pp. 39-53.
- Donselaar, J. van (2009). Inzake islamofobie. In: Brants, Chr., Van der Poel, S. (eds.). *Diverse kwesties : liber amicorum prof. dr. Frank Bovenkerk*, Den Haag.
- Dovidio, J.F., Gaertner, S.L. & Saguy, T. (2007). Another view of "we": Majority and minority group perspectives on a common ingroup identity. *European Review of Social Psychology*, 18, pp. 296-330.

- Duyvendak, J.W. & Hurenkamp, M. (eds.) (2004). *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Duyvendak, J.W., De Haan, I. en Engelen, E. (2008). *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker;
- ECRI (Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie in Europa) (2008). *Third report on the Netherlands*.
- Elchardus, M. en Glorieux, I. (eds.) (2002). *De symbolische samenleving*, Tiel: Lanoo.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2002). *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, Brussel: VUB-Press.
- Enders, W., & Sandier, T. (2000). Is transnational terrorism becoming more threatening? *Journal of Conflict Resolution*, 44, pp. 307-32.
- Entzinger, H. & Dourleijn, E. (2008). *De lat steeds hoger. de leefsituatie van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum.
- Ernst, M., S.J. Grant, E.D. London, C.S. Contorreggi, A.S. Kimcs & L. Spurgeon (2003). Decision making in adolescents with behavior disorders and adults with substance abuse. *American Journal of Psychiatry*, 160, pp. 33-40.
- EUMC (European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia) (2002). *Annual Report 2002: Racism and Xenophobia in the EU Member States*.
- Evenblij, M. (2007). *Respect! Onderzoek naar sociale cohesie in Nederland*. Amsterdam: Aksant.
- Ferracuti, F. (1982). A sociopsychiatric interpretation of terrorism. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 463, pp. 129-40.
- Ferrero, M. (2006). Martyrdom contracts. *Journal of Conflict Resolution*, 50, pp. 855-877.
- Fischer, P. Gretemeyer, T., Omay, S.I. & Frey, D. (2007). Mergers and group status: The impact of high, low, and equal group status on identification and satisfaction with a company merger. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 17, pp. 203-217.
- Fried, R. (1982). The psychology of the terrorist. In: B.M. Jenkins (ed.), *Terrorism and beyond: An international conference on terrorism and low-level conflict*. Santa Monica, CA: RAND.
- Friedland, N. (1992). Becoming a terrorist: Social and individual antecedents. In: L. Howard (ed.), *Terrorism: Roots, impact, responses*. New York: Praeger.

- Goodwin, J., Jasper, J. en Polletta, F. (2000). The Return of the Repressed: The Fall and Rise of Emotions in Social Movement Theory. *Mobilization: An International Journal* 5,1: pp. 65-94.
- Graaff, B. de (2009). De ongrijpbare vijand: hoe effectief is terrorismebestrijding? *De Groene Amsterdammer*, 22 juli 2009.
- Grimland, M.A., Apter, A. & Kerkhof, A. (2006). The phenomenon of suicide bombing: A review of psychological and nonpsychological factors. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 27, pp. 107-118.
- Gunuratna, R. (2002). *Inside Al Qaeda, Global Network of Terror*. London: Hurst.
- Güss, C.D., Tuason, M.T., & Teixeira, V.B. (2007). A cultural-psychological theory of contemporary Islamic martyrdom. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 37, pp. 415-445.
- Hafez, M.M. (2006) Rationality, Culture, and structure in the making of suicide bombers: A preliminary theoretical synthesis and illustrative case study. *Studies in Conflict and Terrorism*, 29, pp.165-185.
- Hagan, J. & Peterson, R.D. (1995). *Crime and inequality*, Stanford: Stanford University Press.
- Haidt, J. (2003). Moral emotions. In: R.J. Davidson, K.R. Scherer & H.H. Goldsmith (eds.), *Handbook of affective sciences*. Oxford: Oxford University Press, pp. 852-870.
- Hairgrove, F. & McLeod, D.M. (2008). Circles drawing toward high risk activism: The use of Usroh and Halaqa in Islamist radical movements. *Studies in Conflict and Terrorism*, 31, pp. 399-411.
- Hansen, M.L. (1952). The third generation in America. *Commentary*, 14, pp. 492-500.
- Harmon, C.C. (2000). *Terrorism today*. Londen: Frank Cass.
- Hasisi, B. & A. Pedahzur (2000). State, policy, and political violence: Arabs in the Jewish state. *Civil Wars*, 3, pp. 64-84.
- Heskin, K. (1984). The psychology of terrorism in Ireland. In: Y. Alexander & A. O'Day (ed.), *Terrorism in Ireland*. New York: St. Martin's.
- Hodson, G., & Costello, K. (2007). Interpersonal disgust, ideological orientations, and dehumanization as predictors of intergroup attitudes. *Psychological Science*, 18, pp. 691-698.
- Hoffman, B. (1998). *Inside terrorism*. New York: Columbia University Press.
- Hond, J. de (2008). *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur, ca. 1800-1920*. Leiden: Primavera Pers.

- Horgan, J. (2003). The search for the terrorist personality. In: A. Silke (ed.), *Terrorists, victims and society*. Chichester, UK: Wiley, pp. 3-27.
- Horgan, J. (2008). From profiles to pathways and roots to routes: Perspectives from psychology on radicalization into terrorism. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 618, pp. 80-94.
- Hoving, I., Dibbits, H. & Schrover, M. (eds.) (2005). *Veranderingen van het alledaagse, 1950-2000*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Hulst, S.J. van (2006). *Jihadisten en het internet*. Den Haag: NCTb.
- Huntington, S.P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.
- Iannaccone, L.R. & E. Berman (2006). Religious extremism : the good, the bad, and the deadly. *Public Choice*, 128, 1, pp. 109-129.
- Jansen, H. J. W., & Kerstholt, J. H. (2005). *The psychology of terrorist groups: Characteristics and processes*. TNO.
- Jaspers, E. & Lubbers, M. (2005). In spiegelbeeld. Autochtone houdingen in allochtone perceptie en AEL-stemintentie. *Mens & Maatschappij*, 80, pp. 4-24.
- Jenkins, J.C. & Perrow, C. (1977). Insurgency of the powerless. Farm worker movements (1946-1972). *American Sociological Review*, 42, pp. 249-268.
- Jong, J.D. de. (2007). *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Amsterdam: Uitgeverij Aksant.
- Juergensmeyer, M. (2000). *Terror in the mind of God*. Berkeley: University of California Press.
- Jussim, L., & Harber, K.D. (2005). Teacher expectations and self-fulfilling prophecies: Knowns and unknowns, resolved and unresolved controversies. *Personality and Social Psychology Review*, 9, pp. 131-155.
- Kandel, E., S.A. Mednick, L. Kirgegaard-Sorenson, B. Hutchings, J. Knop, R. Rosenberg & F. Schulsinger (1988). IQ as a protective factor for subjects at risk for antisocial behavior. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 56, pp. 224-226.
- Kay, A.C., Gaucher, D., Napier, J.L., Callan, M.J., & Laurin, K. (2008). God and the government: Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, pp. 18-35.
- Kepel, G. (2000). *Jihad: Expansion et déclin de l'islamisme*. Parijs : Gallimard.

Koning, M. de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere islam'. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Koning, M. de (2009). Moslimjongeren. De salafi-beweging en de vorming van een morele gemeenschap. *Tijdschrift voor Criminologie*, 51:4, pp. 375-387.

Koopmans, R. (et al.) (2005). *Contested citizenship. Immigration and Cultural Diversity in Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Krueger, A.B., & J. Maleckova (2003). Education, poverty and terrorism: Is there a causal connection? *Journal of Economic Perspectives*, 17, pp. 119-144.

Kruglanski, A.W., Crenshaw, M., Post, J.M. & Victoroff, J. (2008). What should this fight be called? Metaphors of counterterrorism and their implications *Psychological Science in the Public Interest*, 8, pp. 97-133.

Lapeyronnie, D. (2008). *Ghetto urbain. Ségregation, violence, pauvreté en France aujourd'hui*. Parijs: Robert Laffont.

Laqueur, W. (1999). *The New Terrorism*. Publisher: Oxford University Press.

Leach, C.W., van Zomeren, M. van, Zebel, S., Vliek, M.L.W., Pennekamp, S.F., Doosje, B., Ouwerkerk, J.W. & Spears, R. (2008). Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, pp. 144-165.

Lefort, C. (1986) *Essais sur le politique. XIXe-XXe siècles*, Parijs: Seuil.

Lefort, C. (1988) 'The question of democracy', in: Lefort, C., *Democracy and political theory*, Cambridge: Polity Press.

Levine, S. (1999). Youths in terroristic groups, gangs and cults: The allure, the animus, and the alienation. *Psychiatric Annals*, 29, pp. 342-349.

Lifton, R.J. (2000). *Destroying the world to save it: Aum Shinrikyo and the new global terrorism*. New York: Holt.

Loza, W. (2007) The psychology of extremism and terrorism: A Middle-Eastern perspective. *Aggression and Violent Behavior*, 12, pp. 141-155.

MacEoin, D. (2007). *The hijacking of British Islam*, Londen.

Makarenko, T. (2001). Transnational crime and its evolving links to terrorism and instability. *Jane's Intelligence Review*, November 2001.

Makarenko, T. (2003). The ties that bind: uncovering the relationship between organized crime and terrorism. In: H. G. van de Bunt, D. Siegel & D. Zaitch (eds.), *Global Organized Crime: Trends and Developments*. Den Haag Kluwer.

- Matthews, R. (1987). 'Decarceration and social control. Fantasies and realities', in: Lowman, J., Menzies, R.J. & Palys, T.S. (eds.). *Transcarceration: essays in the sociology of social control*. Aldershot: Gower Publishing, pp. 338-357.
- Maya, M.L., L.E. Lander & M. Ungar (2002). Economics, violence, and protest in Venezuela: A preview of the global future? In: K. Worcester, S.A. Bermanzhon & M, Ungar (eds.), *Violence and politics: globalization's paradox*. New York: Routledge Kegan Paul, pp. 184-208.
- McAdam, D. McCarthy, J. & Mayer, Z. (1996). Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes—Toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements. In: Idem (eds.). *Comparative Perspectives on Social Movements; Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. New York: Cambridge University Press, pp. 1-20.
- McCauley, C. (ed.) (2004b). *The global war on terrorism and its linkages to ethno-political conflict: challenges and prospects for conflict transformation in the postmodern world*. London: Frank Cass.
- McCauley, C. & Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of political radicalization: Pathways toward terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20, pp. 415-433.
- McCauley, C. (2004a). Psychological issues in understanding terrorism and the response to terrorism. In: C.E. Stout (ed.), *Psychology of terrorism, condensed edition: coping with the continuing threat*. Westport: Praeger, pp. 33-65.
- Meertens, R., Prins, Y. & Doosje, B. (2005). *In iedereen schuilt een terrorist. Een sociaal-psychologische analyse van terroristische sektes en aanslagen*. Schiedam: Uitgeverij Scriptum.
- Meijer, R. (ed.) (2009). *Global salafism. Islam's new religious movement*. Londen / New York: Hurst / Columbia University Press.
- Mellis, C. (2007). *Amsterdam and Radicalization. The Municipal Approach*.
- Merari, A. (2002). Deterring fear: Government responses to terrorist attacks. *Harvard International Review* 23:4.
- Merari, A. 1998. The readiness to kill and die: Suicidal terrorism in the Middle East. In: W. Reich (ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, pp. 192-207.
- Miller, W.H. (1993). *Humiliation and other essays on honor, social discomfort, and violence*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Ministerie van Justitie (2005). Kamerstuk 2004-2005 29754 nr. 26 Nota 'Radicalisme en radicalisering.

Ministerie van VROM (2007). *Integratienota 2007-2011. Zorg dat je erbij hoort!* Den Haag.

Ministerie van VROM (2009). *Integratiebrief (17 november 2009)*. Den Haag.

Moghaddam, F. (2005). The staircase to terrorism. *American Psychologist*, 60:2, pp. 161-169.

Moors, H. & Jacobs, M. (2009). *Aan de hand van de imam. Integratie en participatie van orthodoxe moslims in Tilburg-Noord*. Tilburg: IVA.

Moors, H. (2007). *Extreem? Moeilijk! Extreem en radicaal gedrag van jongerengroepen in Limburg. Risico's en reactierepertoires*. Tilburg: IVA.

Moors, H. (2008). Moslimradicalisme en probleemwijken: over bestuurlijke amnesie en het geheugen van beleid. Pleidooi voor een culturele geschiedenis van veiligheid. In: Moors, H. & Rovers, B. *Geloven in veiligheid. Tegendraadse perspectieven*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 13-73.

Moors, H., Balogh, L., Van Donselaar, J. & De Graaff, B. (2009). *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Verkenning van de stand van zaken in 2009*. Tilburg: IVA.

Morgahi, M.A. (in druk). Emerging European Islam: the Minhajul Quran movement among the South Asian Youth in Europe. In: *Producing Islamic knowledge. Transmission and Dissemination in Western Europe*. Van Bruinessen, M. & Allevi, S. (eds.), London: Routledge.

Morrison, D.E. (1978). Some Notes toward Theory on Relative Deprivation, Social Movements, and Social Change. In: L.E. Genevie (ed.), *Collective Behavior and Social Movements*. Itasca, Ill.: Peacock, pp. 202-209.

Mouffe, Ch. (2008). *Over het politieke*, Kampen: Klement.

Musharbash, Y. (2006). *Die neue Al-Qaida. Innenansichten eines lernenden Terrornetzwerks*. Keulen.

Naylor, R.T. (2002). *Wages of Crime: Black Markets, Illegal Finance, and the Underworld Economy*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

NCTb (2008), *Salafisme in Nederland*. Den Haag.

Neumann, P.R. & Rogers, B. (2007). *Recruitment and mobilisation for the islamist militant movement in Europe*. Londen: Kings College.

O'Malley, P. (2000). 'Criminologies of catastrophe? Understanding criminal justice on the edge of the new millennium', *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 33:2, pp. 153-167.

Olsson, P.A. (1988). The terrorist and the terrorized: Some psychoanalytic consideration. *Journal of Psychohistory*, 16, pp. 47-60.

Opatow, S. (1990). Moral exclusion and injustice: An introduction. *Journal of Social Issues*, 46, pp. 1-20.

Oudenhoven, J.P. van, Prins, K.S. & Buunk, A.P. (1998). Attitudes of minority and majority members towards adaptation of immigrants. *European Journal of Social Psychology*, 28, pp. 995-1013.

Padilla, A.M. (1980). *Acculturation: theory, models, and some new findings*. Boulder: CO: Westview Press.

Pape, R.A. (2006). Suicide terrorism and democracy. What we've learned since 9/11. *Policy analysis*, 582, pp. 1-18.

Patrick, S. (2006). Weak states and global threats: fact or fiction? *The Washington Quarterly*, 29:2, pp. 27-53.

Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, pp. 751-783.

Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38, pp. 922-934.

Phinney, J. et al. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: an interactional perspective. *Journal of Social Issues*, 57, pp. 493-510.

Piven, J. S. (2002). *On the psychosis (religion) of terrorists*. In: *Psychology of terrorism, condensed edition: coping with the continuing threat*. C.E. Stout (ed.), Westport: Praeger, pp. 153-204.

Pligt, J. van der & Koomen, W. (2009). *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*. Amsterdam / Den Haag: UVA / WODC.

Post, J.M. & S.N. Gold (2002). The psychology of the terrorist: An interview with Jerrold M. Post. *Journal of Trauma Practice*, 1, pp. 83-100.

Post, J.M. (2004). *Leaders and their followers in a dangerous world: The psychology of political behavior*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Post, J.M. (2005). When hatred is bred in the bone: Psycho-cultural foundations of contemporary terrorism. *Political Psychology*, 26, pp. 615-636.

Post, J.M., E. Sprinzak & L.M. Denny (2003). The terrorists in their own words: Interviews with thirty-five incarcerated Middle Eastern terrorists. *Terrorism and Political Violence*, 15, pp. 171-184.

Postmes, T. & Spears, R. (1998). Deindividuation and anti-normative behavior: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 123, pp. 238-259.

Price, C.A. (1969). The study of assimilation. In: J.A. Jackson (ed.), *Migration*, Cambridge, pp. 181-237.

Reich, W. (1998). Understanding terrorist behavior: The limits and opportunities of psychological inquiry. In: W. Reich (ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, pp. 261-279.

Rietbergen, P. (2007). *Europa's India. Fascinatie en cultureel imperialisme, circa 1750 – circa 2000*. Nijmegen : Uitgeverij Vantilt.

RMO (2005). *Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland*. Den Haag: SDU.

RMO (2009) *Polarisatie: bedreigend en verrijkend*, Amsterdam: SWP Publishers.

Robins, R.S., and J.M. Post (1997). *Political paranoia: The psychopolitics of hatred*. New Haven, CT: Yale University Press.

Rogers, M.B., Loewenthal, K.M, Lewis, C.A., Amlot, R., Cinnirella, M. & Ansari, H. (2007). The role of religious fundamentalism in terrorist violence: A social psychological analysis. *International Review of Psychiatry*, 19, pp. 253-262.
Roos de 2007.

Rosanvallon, P. (2006) *Democracy Past and Future* (S. Moyn ed.), New York: Columbia University Press.

Roy, O. (2005). Euro-islam: de jihad van binnenuit? *Justitiële verkenningen*, 31:2, pp. 28-46.

Ryan, Ch. & Gamson, W. (2006). The art of reframing political debates. *Contexts*, 5,1, pp. 13-18.

Rydell, R.J., Mackie, D.M., Maitner, A.T., Claypool, H.M., Ryan, M.J. & Smith, E.R. (2008). Arousal, processing, and risk taking: Consequences of intergroup anger. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, pp. 1141-1152.

Sageman, M. (2004). *Understanding terror networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Said, E. (1978). *Orientalism*. New York.

Sampson, R.J. & Laub, J.H. (1993) *Crime in the making. Pathways and turning points through life*, Cambridge Mass.: Harvard University Press.

- Satterfield, J.M. (1998). Cognitive-affective states predict military and political aggression and risk taking: A content analysis of Churchill, Hitler, Roosevelt, and Stalin. *Journal of Conflict Resolution*, 42, pp. 667-90.
- Scheffer, P. (2007). *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Scheffer, P., *NRC-Handelsblad*, 29 januari 2000.
- Schmid, A. (2004). *Links Between Terrorist and Organized Crime Networks: Emerging Patterns and Trends*. Milan, ISPAC.
- Schmid, A. (1983). *Political terrorism: A research guide to the concepts, theories, databases and literature. With a bibliography by the author and a world directory of "terrorist" organisations by A.J. Jongman*. Amsterdam.
- Schnabel, P. (1999) 'Individualisering in wisselend perspectief.' in: Schnabel, P. (ed.), *Individualisering en sociale integratie*, Nijmegen: SUN.
- Schuyt, C. & Voorham, C. (2000). *Sociale uitsluiting*, Amsterdam: SWP.
- Schuyt, C. (2009). Zoek de verschillen, *Socialisme & Democratie*, 66,1-2: p. 3.
- Schweitzer, G.E. (2002). *Super Terrorism: Assassins, Mobsters and Weapons of Mass Destruction*. New York, Londen: Plenum Trade.
- SCP (2004). *Sociale uitsluiting in Nederland*. Den Haag: SCP.
- SCP (2009b). *Jaarrapport integratie*. Den Haag: SCP.
- SCP (2009a). *Goede burens kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland*. Den Haag: SCP.
- SCP (2008) *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie*, Den Haag: SCP.
- SCP (2008a). *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland*. Den Haag: SCP.
- Sen, A. (2006). *Identity and violence. The illusion of destiny*. Londen: Penguin books.
- Sherman, L.W. (1993). Defiance, Deterrence, and Irrelevance: A Theory of the Criminal Sanction. *Journal of research in crime and delinquency*, 30, 4, pp. 445-473.
- Siesling, M. (2006). *Multiculturaliteit en verdediging in strafzaken*. Den Haag: BJu.
- Silke, A.P. (1998). Cheshire-cat logic: The recurring theme of terrorist abnormality in psychological research. *Psychology, Crime and Law*, 4, pp. 51-69.

- Silke, A.P. (2003). Becoming a terrorist. In: A. Silke (ed.), *Terrorists, victims and society*. Chichester, UK: Wiley, pp. 29-53.
- Silke, A.P. (2008). Holy warriors: Exploring the psychological processes of jihadi radicalization. *European Journal of Criminology*, 5, pp. 99-123.
- Simon, B. & Brown, R. (1987). Perceived intragroup homogeneity in minority – majority contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, pp. 703-711.
- Slootman, M. & Tillie, J. (2006). *Processen van radicalisering: Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam: IMES.
- Smelser, N.J. (1962). *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press.
- Smelser, N.J. (2007). *The faces of terrorism: Social and psychological dimensions*. Princeton: Princeton University Press.
- Sniderman, P.M. en Hagendoorn, L. (2007). *When ways of life collide. Multiculturalism and its discontents in the Netherlands*. New Jersey: Princeton University Press.
- Sparks, R. (2001). 'Degrees of estrangement. The cultural theory of risk and comparative penology', in: *Theoretical Criminology*, 5:2, pp. 159-176.
- Sprinzak, E. (1991). The process of delegitimation. Towards a linkage theory of political terrorism. *Terrorism and political violence*, 3:1, pp. 50-68.
- Stenstrom, D. M, Lickel, B., Denson, T. F, & Miller, N. (2008). The roles of ingroup identification and outgroup entitativity in intergroup retribution. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, pp. 1570-1582.
- Stern, J. (1999). *The ultimate terrorists*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stern, J. (2003). *Terror in the name of god: Why religious militants kill*. New York: Harper Collins Publishers.
- Taft, R. 1986. The psychological study of the adjustment and adaption of immigrants to Australia. In: N.T. Feather (ed.), *Survey of Australian psychology: trends for research*, Sydney: George Allen & Unwin, pp. 149-152.
- Tangney, J.P., Stuewig, J. & Mashek, D.J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, pp. 345-372.
- Taylor, M. & E. Quayle (1994). *Terrorist lives*. London: Brassey's.
- Taylor, M. & H. Ryan (1988). Fanaticism, political suicide and terrorism. *Terrorism*, 11, pp. 91-111.

- Taylor, M. & Horgan, J. (2006). A conceptual framework for addressing psychological process in the development of the terrorist. *Terrorism and Political Violence*, 18, pp. 585-601.
- Thackrah, J.R. (2004). *Dictionary of terrorism*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Tillie, J.N. (2009). *Gedeeld land. Het multiculturele ongemak van Nederland*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Tilly, Ch. (1978). *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Tonry, M. (2004). *Thinking about crime. Sense and sensibility in American penal culture*. Oxford: Oxford University Press.
- TTSRL (Transnational Terrorism, Security and the Rule of Law) (Policy Brief. nov. 2008). *Common EU definition of terrorism will work only if adopted by all*.
- Twenge, J.M., Baumeister, R.F., Tice, D.M. & Stucke, T.S. (2001). If you can't join them, beat them: Effects of social exclusion on aggressive behavior. *Journal of personality & social psychology*, 81, pp. 1058-1069.
- Veldhuis, T. & Bakker, E. (2007). Causale factoren van radicalisering en hun onderlinge samenhang. *Vrede & Veiligheid*, 36, 4, pp. 447-470.
- Veldhuis, T. & Bakker, E. (2007). Muslims in the Netherlands: tensions and violent conflict. *MICROCON Policy Working Paper 6*, Brighton: MICROCON.
- Verheij, T., Hillenaar, W., Douglas, S. & Waardt, M. van de (2009). *Inventarisatie werkvormen voor het uitdragen van kernwaarden op lokaal niveau*. Utrecht: Berenschot.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit: theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. (2006). Multicultural recognition and ethnic minority rights: A social identity perspective. *European Review of Social Psychology*, 17, pp. 148-184.
- Victoroff, J. & Kruglanski, W. (eds.). (2009). *Psychology of terrorism. Classic and contemporary insights*. New York: Psychology press.
- Victoroff, J. (2005). The mind of the terrorist. A review and critique of psychological approaches. *Journal of Conflict studies*, 49:1, pp. 3-42.
- Vliet, R. van der (2005). Krijgen allochtonen minder betaald? Loonverschillen tussen allochtone en autochtone werknemers *Sociaal-economische trends*, CBS, 1^e kwartaal, pp. 39-48.

- Vogel, J. (2005) *Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenleven*, Den Haag: Sdu uitgevers.
- Volkan, V.D. (1997). *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus, & Giroux.
- Völker, B., Flap, H. & Lindenberg, S. (2007). When are neighbourhoods communities? Community in Dutch neighbourhoods. *European Sociological Review*, 23, 1, pp. 99-114.
- Wagenaar, W. & Donselaar, J. van (2008). Racistisch en extreemrechts geweld in 2007. In: Donselaar, J. van & Rodrigues, P.R. (eds.). *Monitor racisme & extremisme. Achtste rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting / AUP, pp. 17-42.
- Ward, C. (2001). The A, B, Cs of acculturation. In: D. Matsumoto (ed.), *Handbook of culture and psychology*, New York: Oxford University Press, pp. 411-445.
- Weijters, G. & Scheepers, P. (2003). Verschillen in sociale integratie tussen etnische groepen: beschrijving en verklaring. *Mens & Maatschappij*, 78, 144-157.
- Wijk, A.Ph. van, Bervoets, E. & Boers, R. (2007). *Trots op Nederland. Achtergronden, kenmerken en aanpak van het Lonsdaleverschijnsel*. Den Haag: Elsevier Overheid.
- Wike, R., Menasce Horowitz, J. (2009) *Americans and Western Europeans Agree on Afghanistan-Pakistan Extremist Threat. Consensus Despite Divisions on Afghan War*. Pew Global Attitudes Project.
- Wiktorowicz, Q. (2001). *The Management of Islamic Activism: Salafis, the Muslim Brotherhood, and State Power in Jordan*. Albany: State University of New York Press.
- Wiktorowicz, Q. (2005). *Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West*. New York: Roman & Littlefield publishers.
- Wiktorowicz, Q. (2006). Anatomy of the salafi movement. *Studies in conflict and terrorism*. 29, 3, pp. 209-239.
- Wiktorowicz, Q. (ed.) (2004). *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*. Bloomington: Indiana University Press.
- Williams, Ph. & Godson, R. (2002). Anticipating organized and transnational crime. *Crime, Law and Social Change*, 37, 4, pp. 311-355.
- Williams, Ph. & Savona, E.U. (1995). The United Nations and Transnational Organized Crime. *Transnational Organized Crime*, 1, pp. 1-22.

WRR 2007. *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: AUP.

Website Mondiaal Nieuws

Website Nedsom.org

Website vluchteling.org

Website Trouw

[http://www.stichtingarabesk.nl/resources/ArabeskSite_3411/RAPPORT_ISLAMITISC
H_ERFGOED.doc](http://www.stichtingarabesk.nl/resources/ArabeskSite_3411/RAPPORT_ISLAMITISC
H_ERFGOED.doc)

Website Stichting buitenlandse partner

Website desifusion.nl

Website desifusion.hyves.nl

Website myspace.com/friendsofdesifusion

Website Mashriq.nl

Website Azady.nl

Website Nederlands Dagblad.nl

Website wereldjournalisten.nl

Website thekurds.net

Website Fedkom.

Website nrc.nl

Website radiovisie.be

Website museum-maluku.nl

<http://www.un-somalia.org/>

